UDC 34(32)

CERIF: S110, H210, H345, H300

DOI: 10.51204/HLH_20113A

Аристид ТЕОДОРИДЕС

# КОНЦЕПТ ПРАВА У ДРЕВНОМ ЕГИПТУ*

превод и увод: Анђела Б. ЧОЛОВИЋ**

## УВОД

Аристид Теодоридес рођен је 1911. године у Бриселу. Завршио је студије историје (1937), филозофије (1938) и оријенталистике (1939) са највишим оценама. На подстрек Жака Пирена, усмерио је своја истраживања ка проучавању права и институција старог Египта. Иако је дуги низ година морао да ради у средњој школи, нашао је времена и начина да се даље усавршава. Наставио је школовање, похађао курсеве у Паризу, на Сорбони и Колеж д Франс (*Collège de France*), да би 1958. године на Универзитету у Бриселу стекао докторат из области источњачке филологије и историје након што је презентовао своју тезу о хронолошком реду правних стела из Карнака. Након једног боравка у Оксфорду, где је радио професор Черни, Теодоридес је 1962. године добио награду за своје ново дело, под насловом „Савет тридесторице и његов однос према судским организацијама од краја Старог Царства до краја Новог Царства".

Изабран је за предавача 1964, а 1966. године постао је професор Универзитета у Бриселу, где је до 1980. године држао наставу из уско

* Изворно објављено као Aristide Théodoridès, „The Concept of Law in Ancient Egypt", J. R. Harris (ed.), *The Legacy of Egypt*, Oxford University Press, Oxford 1971[2], 291–323.

** Студент прве године Правног факултета Универзитета у Београду; colovic6andjela@gmail.com

специјализованих предмета као што су египатски језик, коптски језик, египатске институције, вежбе из египатског права, итд. Поставши професор емеритус 1981. године, на белгијском Високошколском иститутy почео је да држи курс египатског језика и цивилизације, који је пратио велики број слушалаца.

Рад професора Теодоридеса првенствено је имао за циљ да покаже како су становници долине Нила, олако приказивани као суштински религиозни људи, склони веровању у магију и ритуале, произвели читав низ докумената правног карактера, као што су уговори, тапије, тестаменти... Веровао је и доказивао да то што се правне категорије нужно не поклапају са онима које ми данас познајемо, нипошто не значи да нису постојале. Истицао је потребу да се детаљно са њима упознамо и да проникнемо у њихову логику.

Савременици професора Теодоридеса такође истичу његову посвећеност и минуциозност у приређивању текстова за објављивање, које је дорађивао и преправљао много пута, уносећи неопходне детаље и водећи о томе „епску" преписку са члановима уредништава.

Поред тога, дивили су се и његовом говорничком умећу. Излагао је своје идеје са страшћу, обраћајући се аудиторијуму моћним, уверљивим гласом који је праћен карактеристичном гестикулацијом. Кад год би искрсла прилика, искористио би је да истакне староегипатске вредности: поредак, истину и правду, које су фараони морали имати на уму.

Држао је бројна предавања и курсеве на престижним универзитетима у иностранству, а био је и члан више удружења, сарадник неколико часописа, а такође и учесник многобројних конференција. Као најзначајнији, можда се може истаћи његов ангажман у часопису *Revue Internationale des Droits de l'Antiquite (R. I. D. A.)* у чијем је научном савету био од 1965, а један од директора постао 1978. године, дајући често и сам веома вредне прилоге, све до своје смрти у фебруару 1994. године.

Иако је чланак који следи објављен 1971. године, постоје јаки разлози из којих желимо да га приближимо домаћој читалачкој публици. Упркос релативној старости, овај рад и даље представља један од најважнијих академских текстова из области староегипатског права и користи се као обавезна литература на многим угледним универзитетима на којима се право изучава.

Aristide THÉODORIDÈS

# THE CONCEPT OF LAW IN ANCIENT EGYPT[1]

In daring to speak of 'law' in ancient Egypt one tends to lay oneself open to a number of criticisms. In the opinion of some authorities it is nonsense to talk of law before it was elaborated by the Romans, and this view, which holds for the whole of the ancient Orient, applies particularly to Egypt owing to the lack of documentary evidence. We have, after all, collections of Sumerian, Akkadian, Hittite, and Neo-Babylonian laws—but nothing of the kind from Egypt. Even documents relating to legal practice are rare, and the few traces that are preserved are in religious contexts, thus encouraging the theory, so dear to sociologists, of the progressive *désacralisation* of institutions, a process completed only in the classical era. Moreover, in their legal deeds the Egyptians use everyday language with the addition of only a few technical terms, and even these had several applications and were frequently imprecise, giving rise to suspicion of a lack of clarity in their concepts. The problem is thus, in short, to determine whether they had really progressed beyond a vague legal empiricism.

In reply it must be said that if Egypt ever went through the stages which ethnologists call 'tribal' and 'gentilic', she had certainly passed out of them by the time she entered upon the historical era at the beginning of the third millennium B.C. The social and administrative system then encountered in the Nile valley is based on the family and even on the individual, and, as far as institutions are concerned, there is developing at the same time a strong civil organization.

This organization existed at an early period. To realize this, one has only to refer to the Palermo Stone, which proves that from the dawn of the

1 In the present chapter I have tried to give an over-all picture of the legal and judicial institutions of ancient Egypt and their evolution, having regard to the historical background and endeavouring wherever possible to include and analyse extracts from actual documents. A more detailed study of the law of the Old Kingdom is to be found in J. Pirenne, *Histoire des institutions et du droit privé de l'ancienne Êgypte*, and a systematic account of the material, with a precise chronological summary of the sources, in the various works of Erwin Seidl dealing with pharaonic Egypt (see the Bibliography). In the following notes, *RIDA — Revue internationale des droits de l'antiquité.*

Аристид ТЕОДОРИДЕС

# КОНЦЕПТ ПРАВА У ДРЕВНОМ ЕГИПТУ[1]

Када се осмели да говори о „праву“ у древном Египту, човек се обично излаже бројним критикама. По мишљењу неких ауторитета, бесмислено је причати о праву пре него што су га разрадили Римљани, а овај став, који се односи на читав древни Оријент, нарочито се примењује на Египат због мањка документарне грађе. На крају крајева, имамо збирке сумерских, акадских, хетитских и нововавилонских закона, али ништа слично томе из Египта. Чак су и документа везана за правну праксу ретка, а оно мало трагова што је сачувано везано је за религијски контекст, што подржава теорију – тако драгу социолозима о прогресивној десакрализацији институција, процесу који је довршен тек у класичној ери. Штавише, у својим правним документима Египћани користе свакодневни језик уз додатак само неколико стручних термина, а чак и ти термини имају по неколико употреба и често су непрецизни, изазивајући сумњу да њихови концепти нису били јасни. Стога је проблем, укратко речено, утврдити да ли су заиста превазишли неки базични, недефинисани правни емпиризам.

У одговор на ово морамо рећи да, ако је Египат икада и пролазио кроз фазе које етнолози називају „племенским“ и „племићким“, он је свакако из њих изашао до времена када је ушао у историјску еру почетком трећег миленијума п.н.е. Друштвени и административни систем који се тада сретао у долини Нила почивао је на породици, па чак и на појединцу, а што се институција тиче, снажна грађанска организација била је истовремено у настајању.

Ова организација постојала је у раном периоду. Да би то схватио, човек треба само да се сети Камена из Палерма који доказује да

1 У овом поглављу покушао сам да дам један општи приказ правних и судских институција древног Египта и њихов развој, имајући на уму историјску позадину и трудећи се где год је то могуће да дам и анализирам одломке из аутентичних докумената. Детаљнија студија права у Старом краљевству може се наћи у J. Pirenne, *Histoire des Institutions et du Droit privé de l'Ancienne Egypte*, а систематски приказ права са прецизним хронолошким прегледом извора у разним делима Ервина Зајдла (Erwin Seidl) која се баве Египтом у доба фараона (видети Библиографију). У напоменама у наставку текста, биће коришћена скраћеница *RIDA= Revue Internationale des Droits de l'antiquité*.

historical period the Egyptian administration recorded, for instance, the annual level of the Nile flood, and that, as well as the census of population, a biennial census 'of gold and fields' was made, at least from the Second Dynasty onwards. What does this imply, if not that the transfer of both personal and landed property from one owner to another was considerable, and that private property must therefore have existed ?

From the evidence of documents of legal practice, so often damaged and handed down in an incomplete form in funerary inscriptions, it thus appears that private property did indeed exist, that it was transferable, and further that there was real equality between man and wife in the eyes of the law. Children were supposed to inherit an equal share of their parents' estate, unless the latter had made other dispositions, for the practice of making a will was known. A wife was not her husband's legal heir, but she could be made his legatee, and provision could be made for legacies to third parties.

The state guaranteed the execution of deeds of conveyance by registering them, as is shown for example by the document called 'the contract for the sale of a small house' (in the pyramid city of Khufu (Cheops) of the early Fourth Dynasty). This I should prefer to regard as evidence of a legal dispute following upon the sale, and such an interpretation would give additional support to the view that, from the Old Kingdom, sale in Egypt could be by consent.[2] If the plaintiff had in his possession the order for recovery of the property which established his right to it, it is evident that the sale was completed once agreement had been reached. Moreover, it should be noted that, despite the inadequacy of our documentation, there are clear indications of the bilateral nature of such transactions. The *Stèle Juridique* from Karnak (of the Seventeenth Dynasty, *c.* 1600–1570 B.C.) reveals that at that period the parties concerned were given a year to fulfil their obligations, with the possibility of requesting a renewal of the time allowed.[3]

The Fourth Dynasty contract had been prepared before the local council, which had registered it, and in the presence of several witnesses, all ordinary people, principally artisans, who therefore enjoyed full civil rights. Workers were, indeed, respected and remunerated, and a document shows that even a queen of the glorious Fourth Dynasty had paid those who constructed her tomb.

---

2 J. Pirenne, *Histoire des institutions,* ii, pp. 293 f.; *Archives d'histoire du droit oriental,* i (1937), 9–11.

3 A. Théodoridès, *RIDA* ix (1962), 102–15.

је од самог почетка историјског периода египатска администрација бележила, на пример, годишњи ниво изливања Нила и да је поред пописа становништва сваке друге године сачињаван попис „злата и поља“, барем од Друге династије па надаље. Не сугерише ли ово да је пренос покретне и непокретне имовине са једног власника на другог био значајан, те да је стога морала постојати приватна својина?

На основу доказа из документоване правне праксе, тако често оштећених и преношених у непотпуној форми у погребним натписима, изгледа да је приватна својина заиста постојала, да је била преносива, те, даље, да је постојала стварна једнакост између мужа и жене у очима закона. Деца је требало да наследе једнаке делове родитељског имања, изузев ако су потоњи направили другачију расподелу, јер је пракса сачињавања тестамента већ била позната. Жена није била законски наследник свог мужа, али је могла добити легат, а могле су да се додају одредбе да се остави легат и трећим лицима.

Држава је гарантовала извршење тапија тако што их је регистровала, као што се види из примера документа названог „Уговор о продаји кућице“ (у комплексу пирамиде Куфуа (Кеопса) са почетка Четврте династије). Лично бих ово радије посматрао као доказ правног спора који је уследио након продаје, а такво тумачење би додатно подржало став да је од времена Старог краљевства продаја у Египту могла да се обавља уз сагласност.[2] Ако је тужилац у свом поседу имао наредбу за повраћај имовине којом се установљавало његово право на ту имовину, очигледно је да је продаја била окончана по постизању договора. Штавише, треба напоменути да, упркос неадекватности наше документације, постоје јасне индикације о билатералној природи таквих трансакција. *Stele Juridique* из Карнака (Седамнаеста династија, око 1600–1580. п.н.е.) открива да је у том периоду односним странкама остављано годину дана да испуне своје обавезе, уз могућност да затраже продужетак тог времена.[3]

Уговор из времена Четврте династије сачињен је пред локалним саветом који га је регистровао и то у присуству неколико сведока, који су сви били обични људи, углавном занатлије, и који су, према томе, у потпуности уживали грађанска права. Радници су заиста били поштовани и добијали су накнаду за свој рад, а један документ показује да је чак и једна краљица из славне Четврте династије платила онима који су саградили њену гробницу.

---

2 J. Pirenne, *Histoire des institutions,* ii, pp. 293 f.; *Archives d'histoire du droit oriental*, i (1937), 9–11.

3 A. Théodoridès, *RIDA* ix (1962), 102–15.

Again in the same dynasty, an important individual named Heti made a will (or, more literally, gave out an 'order' from his 'living mouth'), expressing himself in the following terms (*Urk.* i. 162 f.):

> As for all my children, truly, that which I have constituted for them, as assets of which they shall enjoy the usufruct, I have not granted any of them the right to dispose of his (share), as a gift or in consideration of payment (?) … an exception being made for the son he may have and to whom he shall transfer (it). They are to act under my eldest son's authority as they would act with regard to their own property; for I have appointed an heir against the day—the latest possible—when I shall go to the West.
>
> These funerary priests who shall act under his authority, he shall call upon them for my funerary offering each day and on (such-and-such) festivals …, but I have not granted him the right to require of them any service whatever, other than the funerary offering (which shall be made) for me each day …

We gather that the author of the will is turning property, the source of which he does not reveal, into an endowment to provide for his mortuary cult. Some of his contemporaries made contractual agreements with priests, but Heti wishes to avoid letting any part of the endowment's revenues be lost to his heirs. This is why he makes his children into a family syndicate, placed, as a consequence of his dispositions, under the authority of his eldest son, who is to administer the estate. The deed of foundation makes it clear that each member of the said syndicate will himself receive only the revenue from this estate, which has been made indivisible in perpetuity.

The founder transfers the property in question to an association of individuals, but it is evident none the less that the association is conceived as such and that it has its own legal personality.[4] The same is true also of temples, whose estates are regarded as belonging to the gods to whom they are dedicated and which may be represented at law. And so it is too with the state, which we see, for example, paying out revenues allocated for religious purposes that are a perpetual charge on government assets. As the beneficiaries from these incomes can dispose of them in various ways, we are faced at this early date with a remarkable system of credit.

However, from the Fourth Dynasty precisely there was a change in the concept of royal power. The king had become the head of a very strong centralized government, the machinery and regulation of which (the ladder of promotion, the hierarchy of officials), by the very fact of their existence, inhibited any tendency he might have to act arbitrarily.

4 J. Pirenne, *Histoire des institutions*, ii, pp. 327 f.; G. Thausing, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, li (1948), 14–20.

У време те исте династије, опет, један важан појединац по имену Хети сачинио је тестамент (или буквалније, издао је „наређење“ властитом „живом речју“), изјашњавајући се на следећи начин (*Urk.* i. 162 f.):

> Што се тиче све моје деце, заиста, оно што сам ја створио за њих, као добра чије ће плодове они уживати, ја не дајем никоме од њих право да располаже својим (делом) као поклоном или у вези са евентуалним плаћањем (?)... са изузетком сина кога ће можда имати и коме ће пренети (то). Они треба да поступају по налогу мог најстаријег сина као што би поступали у односу на властиту имовину; јер ја сам одредио наследника за онај дан – најкаснији могући – када ћу отићи на Запад.
>
> Ове свештенике за погреб који ће поступати по његовом налогу, он ће позивати за моје погребне понуде сваког дана и на (те и те) празнике..., али не дајем му право да захтева од њих било какву другу услугу осим приношења погребних жртава (понуда) (које ће се приносити) за мене свакога дана...

Схватамо да аутор тестамента на овај начин имовину, чије порекло не открива, претвара у задужбину којом ће се обезбедити његов посмртни култ. Неки од његових савременика сачињавали су уговоре са свештеницима, али Хети жели да избегне да било који део његове задужбине буде изгубљен за његове наследнике. Због тога он своју децу организује у породични синдикат (заједницу) коју, у складу са својом вољом, ставља под власт најстаријег сина, који ће управљати имањем. Акт којим се ово установљава јасно дефинише да ће сваки члан поменутог синдиката добијати само приход од овога имања, које заувек остаје недељиво.

Оснивач преноси имовину о којој је реч на удружење појединаца, али је очигледно ипак да је удружење конципирано као такво и да има властити статус правног лица.[4] Исто важи и за храмове, за чија се имања сматра да припадају боговима којима су посвећени и који се могу заступати пред законом. Исто је и са државом која, на пример, исплаћује приходе предвиђене за религијске намене које су трајни намет на државна средства. Како корисници ових прихода могу да располажу њима на различите начине, у овом раном периоду сусрећемо се са једним импозантним системом кредита.

Међутим, управо са Четвртом династијом наступа промена у концепту краљевских овлашћења. Краљ је постављен на чело веома снажне централизоване власти, чија машинерија и механизми регулације (начин (лествица) напредовања, хијерархија званичника) самим својим постојањем коче било какву његову склоност да поступа своје-

4 J. Pirenne, *Histoire des Institutions,* ii, pp. 327 f.; G. Thausing, *Wiener zeitschrift für die kunde des morgenlandes*, li (1948), 14–20.

The same king was in supreme control of legislation, but laws were conceived as expressions of ideal justice. A law promulgated in the proper way remained in force so long as it was neither modified nor abrogated, and we see the king rescinding decisions made by his administration in opposition to established laws.

But the king, descendant of the gods and divinely inspired—especially in his legislative work—succeeded in obtaining acceptance, in his role of Horus, no longer merely as the son of Rë, but as the incarnation of Rë himself. The consequent creation of a religious cult of royalty disorganized the administrative system, in that the king, henceforth all-powerful and absolute, placed himself above it. The cult weakened the administration and at the same time the king himself, since the royal priesthood he appointed was endowed with revenues and benefices (in the form of ever more extensive estates) which could not but impoverish the crown. And, when the very administrative functions themselves were handed over to the royal 'privileged', we witness the break-up of territorial rule. The provincial governors arrogated the rights of royalty and became princes, and the king was then no more than *primus inter pares*.

Several mastabas have preserved representations and descriptions of life in the great seigneurial domains, in which, in the Sixth Dynasty, a closed economy was established and individuals were no longer equal in law. It is wrong to attempt to form a picture of social, economic, and legal life in Egypt during the Old Kingdom on the basis of evidence from these representations; they are valid only for one class (the nobility) and for a particular period.

It is in the general context of the Sixth Dynasty, with its altered social conditions, that we must place Pap. Berlin 9010, which reveals a new state of affairs on the occasion of a succession.[5] The translation is as follows:

(A) Title (missing);

[On such and such a date … opening of legal proceedings on behalf of Sebekhotpe against Tjau by … ]

(B) Arguments of the parties involved:

This Sebekhotpe [has produced a documen]t [which the royal noble], the overseer of caravans, User [is alleged to have had] made, [by which] his wife, his children and all his property [were placed (?)] in his power (?) in order to satisfy by (this) means [all] the children of this User, treating the old and the young according to their age.

5 K. Sethe, *ZÄS* lxi (1926), 67–79.

вољно. Исти тај краљ имао је врховну законодавну контролу, али закони су конципирани као израз идеалне правде. Закон који је правилно донет остајао је на снази све док не би био измењен или укинут, и видимо да је краљ поништавао одлуке које је донела његова администрација, а које су биле у супротности са постојећим законима.

Али краљ, потомак богова и божански надахнут – посебно у свом законодавном раду – успева у томе да почну да га прихватају, у својој улози Хоруса, не више само као сина бога Ра, него као инкарнацију самога Ра. Последично стварање религиозног култа краљева дезорганизовало је систем управе утолико што је краљ, будући од тада свемоћан и апсолутан, себе поставио изнад система управе. Култ је ослабио администрацију, а истовремено и самог краља, пошто је краљевско свештенство, које је он именовао, добијало приходе и повластице (у виду све већих имања) које нису могле а да не осиромаше владара. А када су саме административне функције предате онима који су имали краљевске „привилегије", постајемо сведоци распада територијалне владавине. Гувернери провинција преузели су краљевска права и постали су принчеви (кнежеви), а краљ је постао ништа више до *primus inter pares* (први међу једнакима).

Неколико мастаба сачувало је приказе и описе живота на великим властелинским поседима на којима у време Шесте династије настаје затворена економија, а појединци више нису једнаки пред законом. Погрешно је настојати да дочарамо слику друштвеног, привредног и правног живота у Египту током Старог краљевства на основу доказа које нам нуде ови прикази; они важе само за једну класу (племство) и за одређени период.

Управо у општем контексту Шесте династије, у измењеним социјалним условима, морамо да тумачимо Папирус из Берлина (Pap. Berlin) 9010, који открива ново стање ствари приликом наслеђивања.[5] Његов превод гласи овако:

(А) Наслов (недостаје);

(тог и тог датума... отварајући правни поступак у име Себекхотпе против Тјаua...)

(Б) Аргументи страна у спору:

Овај (присутни – прим. прев.) Себекхотпе (поднео је документ) (који је краљевски племић), надзорник каравана, Усер (наводно дао да се) сачини, (а којим се) његова жена, његова деца и сва његова имовина (стављају?) под његову управу (?) да би на овај начин (сва) деца овог Усера била задовољена и третирана, и старија и млађа, у складу са њиховим годинама.

5 K. Sethe, *ZÄS* lxi (1926), 67–79.

But this Tjau has replied that his father never made it (this document) in any place whatever.

(C) Interlocutory judgement:

> If this Sebekhotpe produces unimpeachable and trustworthy witnesses who will take oath (in these terms): 'Let your might be against him (i.e. Tjau), O god, in so far as this document was truly made in accordance with the declaration of this User', these things shall be in the power of this Sebekhotpe, when he shall have produced these witnesses in whose presence this utterance (of User) was voiced, while this Sebekhotpe shall be the usufructuary.
>
> But if he does not produce the witnesses (***irw***) in whose presence this utterance was voiced, none of the said User's property shall be kept in his possession; it shall be kept in the possession of his son (i.e. the eldest son of User), the royal noble, the overseer of caravans, Tjau.

The fundamental question here raised is whether on the basis of this text one can argue that at this point of time a woman no longer enjoyed more than a reduced legal status, which, in particular, placed her under the tutelage of her husband, and after his death under that of his eldest son, or, indeed, of a third party designated by her husband in a will.

Pirenne has been criticized for holding this view, but it must be noted that his theory does not rest on this single document. The interpretation he gives results from the combination of various deductions drawn from all the sources relating to the institutions of this period, and thus throws light on the evolution which has taken place in public and family law since the Fourth Dynasty.

The appearance of 'benefices', the enrichment of privileged families, the proliferation of endowments, the concentration of property into a few hands, had the effect of making the constitution of landed property more rigid and of strengthening ties within the propertied families. Proof of this is to be found in the appearance of the idea of the 'eldest son', to whom the administration of the funds of the joint property was entrusted. On the death of the eldest in a family, the title and duties of 'eldest son' devolved upon the next in age, though in fact a daughter was not called upon to hold a position equivalent to that of 'eldest son', for she was not 'eldest' in relation to her brothers.

The legal equality which existed among children during the Third and Fourth Dynasties had altered, which does not in any way imply that at the close of the Old Kingdom daughters, or women in general, no longer had any rights. Moreover, these observations hold only for members of the land-owning nobility which had come into being at that time. Just as the nomes had changed into principalities, so the domains became seigneurial properties, with the juridico-social position of those who were in possession of them established on a hereditary basis.

Али овај (присутни – прим. прев.) Тјау одговорио је да његов отац никада није сачинио (овај документ) ни на једном месту.

(Ц) Међупресуда

Ако овај Себекхотпе обезбеди поуздане и веродостојне сведоке који ће се заклети (овим речима): „Нека твоја сила буде против њега (тј. Тјауа), о Боже, утолико што је овај документ заиста сачињен у складу са изјавом овог Усера", ове ће ствари прећи под управу овог Себекхотпеа када буде довео те сведоке у чијем су присуству ове речи (Усера) изречене, те ће овај Себекхотпе бити плодоуживалац.

Ако пак не обезбеди сведоке (*irw*) у чијем присуству су ове речи изречене, ништа од имовине поменутог Усера неће остати у његовом власништву; биће задржана у власништву његовог сина (тј. најстаријег Усеровог сина), краљевског племића, надзорника каравана Тјауа.

Основно питање које се поставља овде јесте да ли на основу овог текста можемо да тврдимо да је у датом тренутку жена уживала само умањени правни статус који ју је, конкретно, стављао под старатељство супруга, а након његове смрти – његовог најстаријег сина или чак неког трећег лица које њен супруг назначи у тестаменту.

Пирен је критикован због тога што је заступао овај став, али мора се напоменути да се његова теорија не заснива само на овом једном документу. Тумачење које он даје резултат је комбиновања различитих закључака изведених из свих извора који се односе на институције из овог периода, па тако баца светло на еволуцију до које је дошло у јавном и породичном праву од Четврте династије.

Појава „повластица", богаћење привилегованих породица, све већи број задужбина и концентрација имовине у рукама неколицине имало је за последицу успостављање ригиднијег приступа везаног за некретнине и јачање веза у оквиру породица са имовином. Доказ за ово може се наћи у појављивању идеје о „најстаријем сину" коме се поверава управљање фондовима заједничке имовине. У случају смрти најстаријег у породици, титула и дужности „најстаријег сина" прелазили су на следећег по годинама, мада ћеркама заправо није дато да буду у позицији која би била еквивалент оној „најстаријег сина", јер ћерка није била „најстарија" у односу на своју браћу.

Правна једнакост која је постојала међу децом за време Треће и Четврте династије била је промењена, што ни на који начин не имплицира да на заласку Старог краљевства ћерке или жене уопште нису више имале никаква права. Штавише, ова запажања односила су се само на чланове племства које је поседовало земљу и које се тада формирало. Баш као што су се номе претвориле у кнежевине, тако су и имања постала властелински поседи на којима је правни и друштвени положај оних који су их поседовали утврђиван по основу наследства.

Tjau, whom we have already encountered through Pap. Berlin 9010, belonged to the nobility; as a 'royal noble' he was qualified to receive the benefice with which his father, or a more distant ancestor, had been favoured by the king. He had inherited his father's title, his function ('overseer of caravans'), and likewise his property, which he had to preserve undivided, with the duty of administering it for the whole family. It is worth noting that it was no longer necessary, as in earlier times, to insert a special clause in a will so that he should acquire the rights and duties of an elder son. The succession to his father's estate was legally vested in him, which amounts to saying that if his father had died intestate Tjau, by virtue of his status as eldest son, would have administered the property, and in this connection have exercised control over his own mother, as well as over his brothers and sisters. From the way the document is constructed it may be inferred that he had already begun to act in this way as administrator and guardian, since he is the defendant in the case, which a third party, named Sebekhotpe, has brought against him. The latter opposes the administration of Tjau on the basis of a will which User is said to have made without his son's knowledge, and to his disadvantage.

It has been said that this Sebekhotpe would not have been a guardian but a 'usufructuary' who would have had to divide the estate among User's children. It should, however, be noted that this is not stipulated in the document and that, moreover, the right to a life interest in a property does not imply a state of transition towards the division of such property. This may be verified from the extract from the contracts of Hapidjefai, quoted below, in which he expressly provides that the usufructuary shall be forbidden to 'share' the property entrusted to him.

It has also been maintained that, if, in spite of everything, one has to admit that Sebekhotpe was indeed called upon to exercise tutelage over User's wife, it is not absolutely necessary to take this as an indication that women suffered legal disability: User's wife might in the event have been 'much too young'. This hypothesis cannot, however, be defended, since the woman was, after all, the mother of Tjau, who, in that he had inherited his father's position, was certainly of age—and, if the author of the will had put forward a specific reason for placing his wife under tutelage, would he not have had to justify this measure ? This is not at all the case, especially in that if it were not Sebekhotpe who was to exercise the tutelage it would be User's own son, and this in complete accordance with the law.

In actual fact, at the time of the lawsuit the tutelage is not at issue. Neither Tjau nor the magistrate disputes the legality of the will's provisions. What has to be established is a question of fact: did User really compose the 'deed'?

Тјау, кога смо ми већ срели у Папирусу из Берлина 9010, припадао је племству; као "краљевски племић" испунио је услов да добије привилегије које је његов отац или неки даљи предак добио од краља. Он је наследио очеву титулу, његову функцију („надзорник каравана"), а такође и његову имовину коју је морао да сачува неподељену, уз дужност да њоме управља у име целе породице. Вредно је напоменути да више није било неопходно, као у ранија времена, унети у тестамент посебну клаузулу којом би он стекао права и дужности старијег сина. Наслеђивање очевог имања њему по закону припада, што је исто као да је речено да би, уколико отац умре без тестамента, Тјау, будући да има статус најстаријег сина, управљао имовином и да би у вези са тим имао власт над својом мајком као и над браћом и сестрама. Из начина на који је документ сачињен може се закључити да је он већ почео да поступа на овај начин као управитељ и старатељ пошто је он оптужени у овом случају, који је треће лице, по имену Себекхотпе, покренуло против њега. Потоњи се противи управљању Тјауа на основу тестамента за који се тврди да га је оставилац сачинио без знања свога сина и на његову штету.

Речено је да Себекхотпе не би био старатељ него „плодоуживалац" који би морао да подели имање међу децом оставиоца. Треба, међутим, напоменути да у документу ово није наведено и да, штавише, право на доживотно уживање на некој имовини не имплицира помак ка дељењу те имовине. Ово би се могло потврдити одломцима из уговора Хапицефаи који су цитирани у даљем тексту, а у којима он изричито одређује да ће плодоуживаоцу бити забрањено да „дели" имовину која му је поверена.

Такође се тврди да, чак и ако, упркос свему, морамо признати да је Себекхотпе заиста позван да преузме старатељство над оставиочевом супругом, није апсолутно неопходно то схватити као индикацију да су жене биле правно ускраћене: могуће је да је у датом случају оставиочева супруга била "исувише млада". Ова хипотеза, међутим, не може се бранити јер је та жена ипак била мајка Тјауа, који је свакако био пунолетан, пошто је наследио очев положај при том, да је аутор тестамента навео конкретан разлог због кога се жени одређује старатељ, зар не би морао овакву меру и да образложи? Ово уопште није случај, нарочито с обзиром на то да би, када не би било Себекхотпеа који треба да буде старатељ, ову дужност вршио оставиочев властити син и то потпуно у складу са законом.

Заправо, у време ове парнице старатељство није предмет спора. Ни Тјау ни судија не оспоравају законитост ове одредбе у тестаменту. Оно што је требало установити односи се на чињеницу да ли је оставилац заиста саставио „тапију"?

It may be noted that there is reference only to a 'writing', and not to an *imyt-pr*, the expression which designates a certified deed of conveyance. Moreover, according to the evidence of Egyptian texts, the author of a deed of this kind 'makes' his imyt-pr, whereas in this case it seems that User 'had his "writing" made', so that perhaps the document in question was of a special kind which would not have been registered. This, to my mind, would explain why the magistrate required the production not of an abstract of this 'writing', but of the testimony of persons who were alleged to have been present when it was drawn up.

The term *irw* which has been translated 'witness' is unusual, if not unique. Etymologically it could refer to 'those who made' the writing, the 'co-authors' of the document who had a hand in drawing it up, for, as we have seen, User 'had his "writing" made'; he must have dictated (?) it at a time when—because of his state of health (?)—he could not do otherwise. At all events, the method employed is recognized as valid. It rests with Sebekhotpe to prove the authenticity of the 'writing' he has produced. The tribunal gives the terms of the oath the witnesses will have to swear: they will have to testify that the 'writing' was really made 'in conformity with the declaration of User'.

My personal view is that we may here be at the stage of the preliminary investigation of the dispute. Sebekhotpe has probably lodged a complaint with the office of the clerk to the tribunal, which has undertaken to notify Tjau. The examining magistrate has pronounced the judgement, which orders a further inquiry (in the form of summoning witnesses, the summoning to be the plaintiff's responsibility). Proceedings will then have been adjourned until further notice. The papyrus gives us the official report of this sitting, in which the clerk to the tribunal began by summarizing the arguments of the plaintiff and then of the defendant, and ended with a note of the magistrate's decision.

We have now only to return for a moment to the word 'usufructuary' contained in the first part of the judgement. Provided of course that his plea is not dismissed, Sebekhotpe will become the 'usufructuary', but the fact must not be overlooked that, legally as well as grammatically, the proposition containing this term is secondary to the essential element: 'these things shall be in [his] power' (these being the wife, children, and property of User). In practical terms, 'usufructuary' specifies the method of administration, if not of remuneration, envisaged. Sebekhotpe 'shall consume' the fruits of the assets 'to which he may not cause any loss'; he is to handle it like a good father of the family. It may be deduced from the information given in the text that this would continue so until his death, after which the rights of administration and tutelage, which would have been conferred on him by the disputed will, would return to Tjau, or to

Можемо приметити да се помиње само „писмено“, а не *imyt-pr*, израз који означава оверену тапију. Штавише, према сведочењу египатских текстова, аутор тапије овакве врсте „сачињава“ свој *imyt-pr*, док у овом случају изгледа да је Усер „дао да се писмено сачини“ тако да је можда предметни документ припадао некој нарочитој врсти која се није заводила. Ово би, по мом мишљењу, објаснило зашто судија није тражио апстракт овог „писмена“ него сведочење лица која су наводно била присутна када је сачињен.

Термин *irw* који је преведен као „сведок“ необичан је, ако не и јединствен. Етимолошки може да се односи на „оне који су сачинили“ писмено, „коауторе“ документа који су учествовали у његовом сачињавању, јер, као што смо видели, Усер је „дао“ да се писмено за њега сачини; он мора да га је диктирао (?) у тренутку када – због стања властитог здравља (?) – није могао другачије да поступи. У сваком случају, коришћени метод признаје се као валидан. На Себекхотпеу је да докаже аутентичност документа који је поднео. Трибунал поставља услове под којима ће сведоци да положе заклетву: они ће морати да посведоче да је то „писмено заиста сачињено у складу са изјавом Усера“.

Мој лични став је да смо можда овде у фази прелиминарне истраге везане за неки спор. Себекхотпе је вероватно поднео тужбу код судског чиновника који је о томе обавестио Тјауа. Поступајући судија је донео одлуку којом се наређује даља истрага (у форми позивања сведока за које је задужен тужилац). Поступак би онда био одложен до даљњег. Свитак папируса нам даје званични извештај о овом рочишту током којег је записничар трибунала започео резимирањем аргумената тужиоца, а затим и туженог, а завршио напоменом о одлуци коју је донео судија.

Сада морамо кратко да се вратимо на реч „плодоуживалац“ која се користи у првом делу судске одлуке. Под условом, наравно, да његова тужба не буде одбачена, Себекхотпе ће постати „плодоуживалац“, али не смемо да превидимо чињеницу, ни са правног ни са граматичког становишта, да је одредба која садржи овај термин секундарна у односу на битни елемент: „ове ће ствари прећи под (његову) управу“ (а оне укључују жену, децу и имовину оставиоца). Практично говорећи, „плодоуживалац“ одређује начин управљања, ако не и надокнаде који је предвиђен. Себекхотпе „ће уживати“ у плодовима иметка „коме не сме нанети никакав губитак“; он треба да имовином управља као добар отац породице. Из информација датих у тексту може се закључити да би се ово наставило до његове смрти, након које би право на управљање и старатељство, које би њему било додељено спорним тестаментом, било враћено Тјауу или

his legal heir. The last line of the papyrus seems to emphasize once again the right of 'possession' which Sebekhotpe would exercise over the property. It is precisely the same formula as is used for Tjau, who, as User's eldest son, and in default of the will invoked by his opponent, will be the administrator of the benefice, which has become a joint family asset he cannot dispose of, since he does not own it entirely.

In giving this account—which may already seem long enough, though certain details might still be further amplified—I have tried to point out the difficulties encountered in interpreting texts of this kind, which consist of reports of hearings too laconic for our appreciation. And it is worse still with the great majority of ostraca (notably of the Ramessid period, Nineteenth-Twentieth Dynasties), which give mere extracts of deeds or official reports, keeping strictly to essentials, and which were intended to serve as memoranda for litigants.

At the same period, following the break-up of the Old Kingdom, some texts shed a few gleams of light upon the activities of the 'middle class'. Pirenne has defined their status and pointed out that their appearance cannot have been the result of spontaneous generation.[6] By definition, documents relating to the 'domains' take no account of them, which does not in any way indicate that they did not exist at that time. It was when domanial and seigneurial rule was tending to establish itself all over the country, stifling the economy, that the middle class of the towns rebelled: 'Every town says: "Come, let us put down the powerful ones among us … The vessel of Upper Egypt is adrift; the towns are destroyed and Upper Egypt is a desert." There is no question of similar destruction as far as towns of Middle and Lower Egypt are concerned, and Memphis, the displaced capital of the Old Kingdom, was even to remain the centre of commercial activity within the compass of urban institutions.

Little by little, however, the reunification of Egypt came about, this time, during the Eleventh Dynasty, at the hands of the princes of Thebes.

In the letters of Hekanakhte,[7] which date from this period (1*c*. 2000 B.C.), one senses a kind of feverish urge to accumulate wealth. The funerary priest Hekanakhte is a landed proprietor; he has property in various parts of the country and travels about much more for business reasons than in connection with his office. On his principal estate, to the south of Thebes,

6 J. Pirenne, *Archives d'histoire du droit oriental,* iii (1948), 125–43.

7 T. G. H. James, *The Hekanakhte Papers and Other Early Middle Kingdom Documents*, New York, 1962. Cf. assessments by K. Baer, *Journ. American Research Center in Egypt,* i (1962), 34 f.; *Journ. American Oriental Soc.* lxxxiii (1963), 1–19; A. Théodoridès, *Chronique d'Égypte,* xli (1966), 295–302.

његовом законитом наследнику. Последњи ред на папирусу изгледа наглашава још једном право на „поседовање" које би Себекхотпе имао над имовином. У питању је потпуно иста формулација која је употребљена за Тјауа, који, као најстарији син оставиоца, и у одсуству тестамента на који се његов противник позива, треба да управља добрима која су постала заједнички породични иметак, али не може да располаже њима пошто нису у потпуности његово власништво.

Наводећи овај пример – који већ изгледа довољно дуг иако би се одређени детаљи могли даље разрадити – покушао сам да укажем на тешкоће на које се наилази у тумачењу оваквих текстова који садрже извештаје са суђења који су сувише лаконски да бисмо их у потпуности разумели. Ствари стоје још горе са великом већином натписа на плочицама (углавном из рамесидског периода, Деветнаесте и Двадесете династије), које дају само изводе из тапија или званичних извештаја, држећи се строго најосновнијих ствари, јер им је сврха била да послуже као подсетници странама у спору.

У истом периоду, након распада Старог краљевства, неки текстови бацају пар зрачака светлости на активности „средње класе". Пирен је дефинисао њен статус и указао на то да њена појава није могла да буде резултат спонтаног настајања.[6] По дефиницији, документа која се односе на „властелинске поседе" не баве се средњом класом, што нипошто не значи да нису постојали у то време. Тек када су властелини покушали да успоставе владавину у читавој земљи, гушећи економију, побунила се средња класа у градовима: „Сваки град каже: Хајде, срушимо моћнике међу нама... брод Горњег Египта плута бесциљно; градови су уништени, а Горњи Египат је пустиња". Нема сумње да је до сличног разарања градова дошло и у Средњем и Доњем Египту, а Мемфис, дислоцирана престоница Старог краљевства, требало је да остане центар трговинске активности под обухватом урбаних институција.

Мало по мало, међутим, дошло је до поновног уједињења Египта, овога пута за време Једанаесте династије под вођством тебанских принчева.

У писмима Хеканакхтеа,[7] која датирају из овог периода (око 2000. п.н.е.) осећа се грозничава потреба за акумулирањем богатства. Хеканакхте, иначе свештеник који обавља погребне ритуале, власник је земљишних поседа; он има имовину у различитим деловима земље и много више путује из пословних разлога него у вези са својом службом. На његовом главном имању, јужно од Тебе,

6 J. Pirenne, *Archives d'histoire du droit oriental*, iii (1948), 125–43.

7 T. G. H. James, *The Hekanakhte Papers and Other Early Middle Kingdom Documents*, New York, 1962. Cf. assessments by K. Baer, *Journ. American Research Center in Egypt,* i (1962), 34 f.; *Journ. American Oriental Soc.* lxxxiii (1963), 1–19; A. Théodoridès, *Chronique d'Égypte,* xli (1966), 295–302.

live several people, who seem to be members of his family: his mother and her servant, another person, who may be an aunt, also with her servant, … and his children (boys and girls). The eldest, Merisu, is in charge of the people and property there in his father's absence, but this duty does not appear to give him any legal or economic privileges. All are paid in proportion to the work they do, independent of age or sex. These payments are personal acquisitions, and as a consequence they entail financial responsibilities. If, for example, some head of cattle are lost, their 'price' will be debited to such of the children as were in charge of them. Hekanakhte likes to use commercial terms!

But let him speak for himself, occasionally with a certain acrimony, in a letter addressed to his mother and his son Merisu. He reproaches the 'household' for not accepting readily the reductions in payment which he has fixed for them:

> See, you yourselves are people who eat until you are satisfied, … the whole land is dying (of starvation), but you are not hungry. See, I came here upstream and determined your rations for the best. Will the inundation be very great? See, our rations will be fixed for us according to the state of the inundation.
>
> Be patient, all of you … Avoid being angry about this (fixing of rations). See, the whole household is (treated) like [my] children, but all the property is mine, and, as they say, it is better to be half alive than to die outright … and see, … they have started to eat men here; see, such rations are not given to them (i.e. people) anywhere (else). Conduct yourselves (therefore) with stout hearts until I reach you, for I shall spend the season of *shomu* here … You shall give this payment to my people according to how they are doing (their) work. Attend to it strictly … Be very diligent, since you are eating my rations … Now as for anyone among the women and men who shall reject these rations, let him come to me here to live with me as I live; but there will certainly be no one who will come to me here.

It is clear from his correspondence that Hekanakhte wants to get the maximum return from his agricultural enterprise by taking advantage of a situation which may not be quite as alarming as he would like to make out. He seems to be speculating on the demand for cereals, which he sells at a good price, and with the metal obtained 'in exchange' he takes out leases on other estates which he exploits in the same way. One gets the impression that Hekanakhte wants to get people to work harder and at a lower wage in order to make higher profits. He is not simply a landowner, but a businessman actuated by the profit motive, who speculates on the price of foodstuffs. Unfortunately, the information provided by the letters

живи неколико људи, који су изгледа чланови његове породице: његова мајка и њена слушкиња, још једна особа, која је можда тетка, заједно са својом слушкињом, ...и његова деца (дечаци и девојчице). Најстарији, Мерису, задужен је за људство и имање у очевом одсуству, али му изгледа ова дужност не доноси никакве правне или економске привилегије. Сви су плаћени у складу са тим колико раде, независно од узраста или пола. Ове плате су лична средства и као таква носе са собом финансијску одговорност. Ако, на пример, нека грла стоке нестану, њихова „цена“ биће одузета од оне деце која су за њих била задужена. Хеканакхте је волео да користи трговачку терминологију!

Али да видимо шта он сам каже, местимично уз одређену дозу огорчености, у писму упућеном његовој мајци и његовом сину Мерисуу. Он приговара „домаћинству“ то што нису спремно прихватили умањење исплата које је за њих одредио:

> Видите, ви сте људи који једу док не буду сити... цела земља умире (од глади), али ви нисте гладни. Видите, ја сам дошао овде узводно и одредио ваша следовања на најбољи начин. Да ли ће поплава бити велика? Видите, наша ће примања (следовања) бити ограничена у складу са стањем изазваним поплавом.
>
> Будите стрпљиви сви ви... Немојте се љутити због овога (ограничавања следовања). Видите, читаво домаћинство (третирам) као (своју) децу, али сва имовина је моја, а, као што кажу, боље је бити напола жив него одмах умрети... и видите... почели су да једу људе овде; видите, такве порције нису дате њима (тј. људима) (игде) другде. Будите (због тога) храброг срца док дођем до вас јер ћу овде провести *shomu* сезону (сезону жетве – прим. прев.)... Даћете мојим људима плату у складу са тим како обављају (свој) посао. О томе строго водите рачуна... будите веома марљиви, пошто једете моју храну... Ако ико од жена или мушкараца одбије овакве порције, нека дође овде к мени да живи како ја живим; али сигурно неће бити никога ко ће доћи овамо к мени.

Јасно је из ове преписке да Хеканакхте жели да извуче максимум из свог пољопривредног газдинства користећи ситуацију која можда није била тако алармантна како би он желео да је представи. Он изгледа спекулише у вези са тражњом за житарицама које продаје по доброј цени, а металом који добија заузврат он закупљује друга имања која експлоатише (користи) на исти начин. Стиче се утисак да Хеканакхте жели да натера људе да раде више за мање наднице како би имао већи профит. Он није напросто земљопоседник, него пословни човек кога покреће профит као мотив, и који спекулише ценом намирница. На жалост, информације које дају ова писма

is too summary for one to be able to determine the legal status of the members of the 'household' (or of the 'domain') with any precision.

At all events, the right of primogeniture, which, as we have seen, had become the rule after being introduced in the form of a testamentary provision from the Fourth Dynasty, fell into disuse. And consequently, in order to maintain the indivisibility of an estate set up as an endowment, Hapidjefai, nomarch and high priest of Siut in the Twelfth Dynasty, addresses his funerary priest as follows: 'May you watch over all my assets which I have placed in your charge, and of which this is the document. The one you shall favour among your children, and who shall act as funerary priest for me (after you), shall enjoy the usufruct of it, and he alone, under prohibition of sharing it out among his children, in accordance with this will which I have expressed to you.'

The same Hapidjefai drew up various contracts with the priesthood of the temple of Siut, all for the benefit of his personal cult. It has been said of one of these contracts that it was made between Hapidjefai in his capacity as a private individual, and the high priest, which he also was. But in fact it is with the high-priesthood of Siut that he, as nomarch and high priest, concludes an agreement relating to certain offerings which are to be made to his statue in the temple—on his side he makes over properties which he affirms are part of his patrimony and do not come from the 'house' of the nomarch—and thus he binds the high-priesthood for the future. The text adds that he agreed to this in the presence of the temple council, over which, as high priest, he presided at the time and which was thus answerable for the honouring of the agreement by future high priests.

Then again, a passage in Pap. Brooklyn 35. 1446 (beginning of the Thirteenth Dynasty, *c.* 1785 B.C.) shows the married woman enjoying a completely independent legal personality, in that she brings a lawsuit as plaintiff against her father in order to protect strictly private interests: 'My father has committed an irregularity (?). He had in his possession objects belonging to me and [which] my husband [had given me], but he (my father) made them over to his (second) wife Senebtisi. May I obtain restitution (thereof),'[8] She is thus free to go to law without in any way being under marital authority.

The *imyt-pr* was, during the Old Kingdom, a deed of transfer by gift, but later became the generic term covering all kinds of conveyance: thus in Pap. Kahun ii. i (end of the Twelfth Dynasty), the plaintiff wishes to recover an outstanding debt inherited from his father and relating to a

8 W. C. Hayes, *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum*, Brooklyn, 1955, pp. 114 f., pl. xiv; A. Théodoridès, *RIDA* vii (1960), 87–8, 92–3.

сувише су сажете да би се колико-толико прецизно могао одредити правни сатус чланова домаћинства (или „поседа“).

У сваком случају, право примогенитуре које је, као што смо видели, постало опште правило након што су га у форми тестаменталне одредбе увели за време Четврте династије, престало је да се користи. Као последица тога, да би се одржала недељивост имања које је одређено као задужбина, Хапиџефаи, номарх и високи свештеник Сијута за време Дванаесте династије, обраћа се свештеницима који су задужени за његов погреб на следећи начин: „Пазите на сва моја добра за која сам вас задужио и о којима говори овај документ. Онај кога одаберете међу вашом децом, а који ће бити мој погребни свештеник (после вас), биће плодоуживалац, само он, уз забрану дељења властитој деци, у складу са овим што сам вам саопштио.“

Тај исти Хапиџефаи сачинио је разне уговоре са свештенством храма Сијута, а све спорадин одржавања његовог личног култа. За један од ових уговора каже се да је закључен између Хапиџефаија као приватне личности, и њега као високог свештеника. Али у ствари он је, као номарх и високи свштеник, склопио уговор са високим свештенством Сијута у вези са одређеним понудама које је требало принети његовом кипу у храму – са своје стране он одређује имовину за коју потврђује да је део његовог власништва и не припада „кући“ номарха – обавезујући тако високо свештенство за убудуће. Текст додаје да се он са овим сагласио у присуству савета храма којим је, као високи свештеник, председавао у то време и који је био одговоран за поштовање овог споразума од стране будућих високих свештеника.

Са друге стране, један пасус у Папирусу из Бруклина (Pap. Brooklyn) 35.1446 (почетак Тринаесте династије, око 1785. п.н.е.) показује да удата жена ужива потпуно независан правни статус јер покреће парницу као тужилац против свога оца како би заштитила строго приватне интересе: „Мој отац је учинио нешто неправилно (?). Био је у поседу предмета који припадају мени и (које је) мој муж (дао мени), али их је он (мој отац) дао својој другој жени Сенебтиси. Желела бих да ми (исти) буду враћени.“[8] Према томе, она има слободу да се позове на закон, а да при томе ни на који начин не дела под брачном влашћу.

За време Старог краљевства *imyt-pr* био је тапија којом се нешто даје на поклон, али је касније постао генерички термин који обухвата све врсте преноса: тако у Папирусу из Кахуна (Pap. Kahun) ii.1 (с краја Дванаесте династије), тужилац жели да наплати дуговање које је на-

8 W. C. Hayes, *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum*, Brooklyn, 1955, pp. 114 f., pl. xiv; A. Théodoridès, *RIDA* vii (1960), 87–8, 92–3.

credit sale which had been concluded by *imyt-pr*. An *imyt-pr*, which provides for a unilateral transfer of property through arrangements consequent upon death, corresponds to what we know as a will. It is to be noted that the *imyt-pr* are made in the form of a declaration to the local council of th» srw (**sar*: representatives of public authorities), who register it and send a minute to be kept in the vizieral archives. Transfers are sometimes accompanied by conditions (e.g. indivisibility or entailment). The taking of an oath is not required for the drawing up of an *imyt-pr* valid as a will, because it can be revoked, but it is necessary in the case of deeds which involve liabilities for the future.

An instance of this is to be found in Pap. Kahun vii. i,[9] of which a translation and discussion here follow:

> Year 39 (of Amenemhet III, Twelfth Dynasty, *c*. 1834 B.C.), the 4th month of (the season) *akhet*, the 19th day.
>
> Deed of transfer (*imyt-pr*) which the 'phylarch' Mery-son-of-Inyotef, called Kebi, drew up in favour of his son Inyotef-son-of-Mery, called Iuseneb.
>
> I transfer my office of 'phylarch' to my son Inyotef-son-of-Mery, called Iuseneb, on condition of his being for me 'a staff of old age', in that I have grown infirm. Let him be appointed to it immediately.
>
> As for the deed of transfer which I drew up in favour of his mother previously, it is revoked; and as for my house situated in the region of Hatmadet (?), it is for the children who may be borne (*msy*) to me by Satnebetneninesu, the daughter of the guard of the councillor of the district, Sobekemhat, together with all that it contains.
>
> List of the names of the witnesses present at the drawing up of this deed of transfer: (three names).

This *imyt-pr* annuls a previous deed with the same title which was a will, but it does not itself constitute a will, since it is expressly laid down by the wish of the settlor that it shall take effect immediately. It may be noted that the revocation applies only to the second part of the text and that, consequently, the first clause has nothing to do with it. But why then was it brought into the present imyt-pr of which the son is made beneficiary when it does not concern him, or so at least it would appear ? What, in other words, was the *raison d'être* of the first *imyt-pr* ?

Apart from his religious function, still a family affair at this period and so hereditary, the father reckoned among his assets a house and its furnishings. On his dying intestate, the whole would have passed to his

9 F. Ll. Griffith, *Hieratic Papyri from Kahun and Gurob*, pp. 29–31, pi. xi [= K. Sethe, *Aegyptische Lesestücke*, Leipzig, 1928, p. 90, ll. 1—11]; A. Théodoridès, *RIDA* v (1958), 38–43.

следио од свог оца у вези са продајом на кредит која је била закључена на основу *imyt-pr*. *Imyt-pr*, који регулше једнострани пренос имовине путем мера које се спроводе након нечије смрти, одговара ономе што ми познајемо као тестамент. Треба напоменути да се *imyt-pr* сачињава у форми изјаве локалном савету *srw* (**sar*: представници јавних власти), који их заводи и шаље белешку која ће се чувати у везирским архивима. Преноси су понекад праћени условима (нпр. недељивост оставине). Полагање заклетве није обавезно за састављање *imyt-pr* који ће важити као тестамент, јер се он може поништити, али је неопходно у случајевима тапија које се односе на дугове у будућности.

Пример за ово може се наћи у Папирусу из Кахуна vii.1[9] чији превод и коментар следе:

> Година 39. (Аменемхет III, Дванаеста династија, око 1834. п.н.е.), четврти месец (годишњег доба) *akghet,* деветнаести дан.
>
> Тапија о преносу (*imyt-pr*) коју је „филарх“ Мери-син-Иниотефа, по имену Кеби, сачинио у корист свог сина Иниотефа-сина Меријева, по имену Јусенеб.
>
> Преносим своју службу „филарха“ на свог сина Иниотефа-сина Мерија званог Јусенеб под условом да он мени буде „потпора у старости“ пошто сам занемоћао. Нека буде постављен на ту дужност одмах.
>
> Што се тиче тапије о преносу коју сам сачинио раније у корист његове мајке, она се опозива; а што се тиче моје куће која се налази у области Хатмадет (?), она је, са свим што се у њој налази, за децу коју ће ми можда родити (*msy*) Сатнебетненинесу, ћерка чувара управитеља округа, Собекемхата.
>
> Списак са именима сведока који су присутни приликом сачињавања ове тапије: (три имена).

Овај *imyt-pr* поништава претходну тапију истог наслова која је била тестамент, али не представља сам по себи тестамент пошто изричито наводи жељу онога ко га сачињава да одмах ступи на снагу. Може се приметити да се опозив односи само на други део текста и да сходно томе, прва клаузула са тим нема никакве везе. Али зашто је онда унета у овај *imyt-pr* којим се син проглашава наследником када се то на њега не односи, или барем тако изгледа? Другим речима, који је био *raison d' être* за први *imyt-pr*?

Осим своје религијске функције, која је у то време још увек била породична ствар, те самим тим и наследна, отац је у своју имовину рачунао и кућу са покућством. Ако би умро не оставивши тестамент, све би припало његовом сину, али он мора да је оставио легат својој

9 F. Ll. Griffith, *Hieratic Papyri from Kahun and Gurob,* pp. 29–31, pl. xi (=K. Sethe, *Aegyptische Lesetücke,* Leipzig, 1928, p. 90, ll. 1–11); A. Théodoridès, *RIDA* v (1958), 38–43.

son, but he must have made a legacy to his wife and it is this disposition which will have necessitated the drawing up of the first *imyt-pr*. It may be supposed that the will in question would have become void on the death of the legatee; in fact, it is by the present deed that the husband annuls his previous liberality. One wonders whether the revocation may not conceal a repudiation. At all events, the father speaks of the 'mother' of his son and not of his own wife; but neither does he give the title of wife to the second woman, though from the context it would seem unlikely that he had only an irregular relationship with her. It would be tempting to assume therefore that the deed was drawn up at the time of a remarriage. The form *msy(zo)* would then be better taken as a prospective participle ('the children who *may be* born to me …'), which would be consistent with the fact that the children of the second liaison are neither named nor even enumerated. By the terms of the first *imyt-pr* the legacy had evidently been entailed and the son named as beneficiary of his mother, and it is in this respect that he was affected by the revocation of the will.

It was not therefore because of the first wife that the previous *îmyt-pr* was annulled (it would in fact have remained effective even after her death and the hypothesis of a possible repudiation would be pointless), but because the father, at the time of the apportionment which he now makes, is also concerned about the children he may have by the other woman. As he stipulates that his (eldest) son should serve him as 'staff of old age' (which amounts to saying that he has to make him a good allowance), the apportionment we have here would correspond, as Maspero noted, to what under the *Ancien Régime* was called a *démission de biens*.

Quite apart from the fact that the present deed modified, fundamentally, the terms of the first *imyt-pr*—a codicil would otherwise have been sufficient, as is clear from another Kahun papyrus[10]—the father was bound to draw it up because he was in fact transferring his assets before his death and because, moreover, as far as his eldest son was concerned, he was doing so conditionally.

The kings of the Twelfth Dynasty reconstituted the administrative system, with its unifying force. But the Hyksos invasion in the time known as the Second Intermediate Period (1678–1554 B.C.) must have afforded the great lords of Upper Egypt a new lease of independence, to the extent that the principate of El-Kab could still be regarded by its holder as a transferable patrimony. However, if during the seigneurial period which followed the Old Kingdom a prince was master of his province, this is no longer the case under the Seventeenth Dynasty. The prince has as his counterpart a

10 Pap. Kahun i.I, 14; cf. A. Théodoridès, *Annuaire de l'Institut de phil. et d'hist. orientales et slaves,* xiv (1954–7), 94; *RIDA* v (1958), 42–3; viii (1961), 52–3.

жени и због овог располагања је било неопходно да се сачини први *imyt-pr*. Може се претпоставити да би дати тестамент постао ништаван смрћу легатара; у ствари, новом тапијом супруг поништава оно што је претходно одредио као дар. Можемо се запитати да ли овај опозив указује на неко одрицање тј. одбацивање. У сваком случају, отац говори о „мајци" свог сина, а не о својој жени; али он ни другој жени не даје титулу супруге, иако је на основу контекста мало вероватно да са њом има само неки незаконит однос. Некако се сама намеће претпоставка да је тапија сачињена у време новог склапања брака. Облик *msy(w)* би онда било боље схватити као потенцијал („деца коју би ми можда могла родити"), што би се поклопило са чињеницом да деца из ове друге везе нису поменута ни по имену, нити су побројана. По условима првог *imyt-pr* легат је очито био наведен, а син именован као наследник своје мајке и управо у том смислу се опозив тестамента односи на њега.

Значи да претходни *imyt-pr* није поништен због његове прве жене (он би заправо остао на снази чак и након њене смрти, а хипотеза о могућем одбацивању била би бесмислена) него зато што се отац у тренутку када сачињава ову поделу брине за децу коју би могао имати са другом женом. Пошто одређује да његов (најстарији) син треба да му буде „потпора" у старости (што је исто као да је рекао да треба да му даје пригодно издржавање), расподела коју овде имамо одговарала би ономе што се, како је приметио Масперо, под Ancien Régime (старим режимом) називало *démission de biens* (пренос добара).

Независно од чињенице да нова тапија потпуно мења услове првог *imyt-pr* – додатак би иначе био довољан, као што се јасно види из једног другог папируса из Кахуна –[10] отац је морао да је сачини због тога што је своју имовину расподелио пре своје смрти и зато што је, штавише, у односу на његовог најстаријег сина тај пренос имовине био условљен.

Краљеви Дванаесте династије поново су успоставили административни систем, са овом његовом уједињујућом силом. Али инвазија Хиксоса у време познато под називом Други прелазни период (1678–1554. п.н.е.) мора да је донела великим господарима Горњег Египта нову независност до те мере да је владар кнежевине Ел-Каб још увек могао да на то гледа као титулу која се преноси са оца на сина. Међутим, уколико је за време властелинског периода који је уследио након Старог краљевства неки кнез био господар у својој провинцији, то више није био случај у време Седамнаесте династије. Кнез је као пандан имао војног заповедника који је директно зависио

10 Pap. Kahun i.1, cf. A. Théodoridès, *Annuaire de l'Institut de phil. et d'hist. orientaleset slaves,* xiv (1954–7), 94; *RIDA* v (1958), 42–3; viii (1961), 52–3.

military chief directly dependent upon the king (Petrie, *Koptos*, pi. viii), and Pap. Berlin 10.470 shows us the vizier's administration introducing its legal machinery everywhere so as to centralize procedure.[11]

> … Such (therefore) are the prescriptions. See, the parchment from the vizier's office is brought to you, so that you may know all the measures (?) of justice in this (matter) …
>
> See that, having been interrogated, they (the interested parties) approve it, and also that they take oath on the matter. See that the prescriptions (of the rescript) are presented to the slave Senbet (the subject of the litigation). See that (a report) is sent so as to make it known to the prince of Elephantine …
>
> This is sent to make it known to them (that is to say, as instructions to the administrative officials of Elephantine).

The prince is kept informed of legal proceedings in his province, but he no longer controls them.

As regards slaves, who were not very numerous in Egypt—the reference here is not to prisoners of war—and who were bought and transferred from owner to owner like chattels, it is evident that they enjoyed a legal status which made them more like serfs. They could acquire property and bear witness at law, even against their masters…;[12] they seem also to have been able to marry easily with free individuals or to be adopted by them, so becoming free themselves, the process of manumission being unknown.[13]

Ahmose, the founder of the Eighteenth Dynasty after the liberation of Egypt, rapidly completed the territorial and administrative unification.

Thanks to the 'Instructions' given by the king to his vizier we are familiar with the principles which inspired the royal works. Their composition must go back to the Thirteenth Dynasty, but the outstanding copy which we possess, that in the tomb of Rekhmire, dates from the Eighteenth Dynasty. There we find first a veritable ethic of viziership, in which it is laid down that justice is to be rendered in public and in such a way that every individual shall always secure his rights. To this end, appeal is made to a sense of equity and also, by implication, to jurisprudence, since it is pointed out that the records of all judgements are kept in the vizier's archives, where they could certainly have been consulted"[14]

> … See, if a petitioner presents himself, from south or north, (in a word) from anywhere in the country, equipped (with his papers?), seeking an audi-

11 P. C. Smither, *JEA* xxxiv (1948), 31–4, pls. vii–viii; A. Théodoridès, *RIDA* vi (1959), 131 f.

12 A. Bakir, *Slavery in Pharaonic Egypt,* Cairo, 1952, pp. 84 f.

13 A. Théodoridès, *RIDA* xii (1965), 79–142.

14 R. O. Faulkner, *JEA* xli (1955), 18–29; A. Théodoridfès, *RIDA* xiv (1967), 148–51-

од краља (Petrie, *koptos*, pl.viii), а Папирус из Берлина 10.470 показује да је администрација везира своју правну машинерију уводила свуда како би централизовала процедуре.[11]

> ...Таква су (стога) упутства. Видите, пергамент из везировог уреда вам је донет зато да бисте знали све мере (?) које право предвиђа у овој (ствари)...
>
> Постарајте се да се, након што су испитани, они (заинтересоване стране) слажу са тим, као и да су се заклели у вези са тим. Постарајте се да инструкције дате робу Сенбету (предмет спора). Видите да је (извештај) послат да би са тим упознао кнеза Елефантинеа...
>
> Ово се шаље да им се обзнани (што ће рећи, као упутство званичницима управе Елефантинеа).

Кнеза обавештавају о правним поступцима у његовој кнежевини, али он више нема контролу над њима.

Што се тиче робова, којих није било много у Египту – ово се не односи на ратне заробљенике – и који су куповани и преношени са једног власника на другог као приватна својина, очигледно је да су уживали правни статус који је више наликовао положају кметова. Могли су стицати имовину и сведочити пред законом, чак и против својих господара...;[12] изгледа да су такође могли да слободно склапају бракове са слободним грађанима или да буду усвојени, постајући тако и сами слободни, пошто је процес ослобађања из ропства био непознат.[13]

Ахмосе, оснивач Осамнаесте династије после ослобођења Египта, брзо је довршио територијално и административно уједињење.

Захваљујући „Упутствима" које је краљ дао свом везиру, познати су нам принципи који су инспирисали краљев рад. Они мора да су сачињени још за време Тринаесте династије, али сачувани примерак који поседујемо, онај из гроба Рекхмире, потиче из времена Осамнаесте династије. Ту по први пут наилазимо на истинску етику везирског управљања, у којој се каже да се правда дели јавно и то на такав начин да сваки појединац увек оствари своја права. У циљу тога апелује се на осећај за правичност а такође, имплицитно, и јуриспруденцију, пошто се истиче да се записи са свих суђења чувају у архивама везира, где свакако могу да се консултују:[14]

> ...Видите, ако се молилац појави са југа или севера, (једном речју) из било ког краја земље, и донесе (своја документа?) тражећи пријем

11 P. C. Smither, *JEA* xxxiv (1948), 31–4, pls. vii–viii; A. Théodoridès, *RIDA* vi (1959), 131 f.

12 A. Bakir, *Slavery in Pharaonic Egypt,* Cairo, 1952, pp. 84 f.

13 A. Théodoridès, *RIDA* xii (1965), 79–142.

14 R. O. Faulkner, *JEA* xli (1955), 18–29; A. Théodoridès, *RIDA* xiv (1967), 148–51.

ence at the vizier's office, take care that you judge every case in conformity with the provisions of the law and (also) judge every case with the correctness which is proper to it, [giving every person] his rights.

See, with regard to the magistrate who gives judgement in public the water and the wind report on all that he does. And if he does something unjust …

See, it is the refuge of the magistrate to judge cases in conformity with the instructions and by putting into execution what has been decided. A petitioner who has received judgement [should not say: 'I have] not [been given my rights'].

See, it is a maxim found in the 'collection of Memphis' … Beware of that with which they reproached the vizier Khety, namely that he dealt unfavourably with his kindred to the advantage of strangers, fearing that it might be said of him: 'He [judges] with partiality' … that is more than justice. Do not (therefore) judge [inconsistently]; the abomination of the god (i.e. the king) is partiality.

Such is the doctrine (*sbtyf.* 'instruction'). You must act accordingly: you shall look upon him who is known to you in the same way as him who is unknown to you; him who is close to you in the same way as him who is far from you … Do not send a petitioner away before giving attention to his words. If there is a petitioner who has recourse to you, do not [reject] what he says, arguing that it must have been said (already); you shall dismiss him (only) after letting him hear the reason why you dismiss him, for it is maintained that a petitioner would rather that you pay attention to what he says than see judgement given on that for which [he has] come.

Do not be angry with a man without justification; be angry (only) because of that for which there is reason to be angry. Inspire fear of yourself, so that you are feared, for he is (truly) magistrate, the magistrate who is feared. But the reputation of a *magistrate* lies in his practising justice; and if a man makes himself feared excessively, there is something of injustice in him in the opinion of people who cannot say of him: 'He is a man' (in the fullest sense of the word) … As for the office in which you hold audience, it includes a large room which contains [the records] of [all] the judgements, for he who must practise justice before all men is the vizier … Do not act as you please in cases where the law to be applied is known …

The whole of the first section of the text of the 'obligations of the vizier' deals with the jurisdictional rights of this highest official in administrative matters:[15]

Now with regard to the general procedure of the vizier holding audience in his office: whosoever [is not] perfect in any service (?) ought to be

15 N. de G. Davies, *The Tomb of Rekh-mi-rēr at Thebes,* i, New York, 1953, p. 91; W. C. Hayes, *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum,* Brooklyn, 1955, pp. 40–1; H. W. Helck, *Zur Verwaltung des mittleren und neuen Reichs,* Leiden–Köln, 1958, pp. 33–4; A. Théodoridès, *RIDA* vi (1959), 120–1; vii (1960), 135.

код везира, водите рачуна да у сваком случају судите у складу са одредбама закона, као и да судите у сваком случају коректно (дајући сваком лицу) његова права.

Видите, што се тиче судије који изриче пресуду у јавности, вода и ветар извештавају о свему што он ради. А ако учини нешто што је неправично...

Видите, олакшање је за судију да у случајевима суди у складу са упутствима и да извршава оно што је већ одлучено. Молилац који је добио пресуду (не би требало да каже: „(Ја) нисам (остварио своја права)".

Видите, ово је максима која се налази у „Збирци из Мемфиса"...

Чувајте се онога за што су укорили везира Кетија (Khety), због тога што је, наиме, своје рођаке третирао неповољније него странце страхујући да би се за њега могло рећи: „Он пристрасно (суди)"... то је више него правда. Немојте (стога) судити (недоследно); бог (тј. краљ) се гнуша пристрастности.

Таква је доктрина (*sbryt*: „упутство"). Морате поступати у складу са њим: морате гледати на онога кога познајете исто као на оног ко вам је непознат; на онога ко вам је близак на исти начин као на онога ко вам је далек...

Немојте отпослати молиоца пре него што посветите пажњу његовим речима. Ако вам се неки молилац поново обрати, немојте (одбацити) оно што каже, говорећи да је то већ речено; морате га отпустити (тек) када му омогућите да чује разлог из кога га отпуштате, јер је познато да би молилац радије да обратите пажњу на оно што он каже него да чује суд о ономе због чега (је он) дошао.

Немојте се љутити на човека без разлога; љутите се (само) због онога што представља разлог за љутњу. Уливајте страх, тако да вас се плаше, јер је (прави) судија онај судија кога се плаше. Али репутација судије лежи у његовом спровођењу правде; а ако човек наведе друге да га се претерано плаше, има нешто неправедно у вези са њим, по мишљењу људи, који не могу да за њега кажу: „Он је човек" (у најпотпунијем смислу те речи)... Што се тиче службене просторије у којој примате странке, она треба да има једну велику просторију која садржи (записнике) са (свих) суђења, јер онај ко мора да дели правду пред свим људима јесте везир... Не поступајте самовољно у случајевима где је познат закон који треба применити....

Читав први одељак текста о „обавезама везира" бави се надлежностима овог највишег званичника у погледу административних ствари: [15]

А сад, што се тиче општег поступка одржавања аудијенције (пријема) код везира у његовом уреду: ко год (не) обавља било коју службу

15 N. de G. Davies, *The Tomb of Rekh-mi-rēr at Thebes,* i, New York, 1953, p. 91; W. C. Hayes, *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum,* Brooklyn, 1955, pp. 40–1; H. W. Helck, *Zur Verwaltung des mittleren und neuen Reichs,* Leiden–Köln, 1958, pp. 33–4; A. Théodoridès, *RIDA* vi (1959), 120–1; vii (1960), 135.

> heard by (the vizier) with regard to the matter; he who does not then himself put from him the fault (which has been committed) after he (the vizier) has heard the circumstances shall be entered in the register of malefactors which is kept in the great prison, and it shall be the same for him who does not put from him the fault (committed) against the (vizier's) messenger.

In case of backsliding on their part, the first thing to be done is to send their criminal record to the vizier. The same text then deals with civil cases relating to land transactions in the country, for all land registration comes within the vizier's jurisdiction. That is why the *imyt-pr* have to be sent to him.

In relation to judicial procedure one may cite a papyrus dated in the reign of Thutmose III (Eighteenth Dynasty, *c*. 1490–1436 B.C.) where, although the first part is damaged, there is preserved the conclusion of a case under review in which the petitioner's appeal is dismissed. The statement given as to the grounds of the decision embraces the factors taken into consideration, followed by the legal basis of the sentence and the enacting terms, in which we find the time-honoured formula: 'A is right, B is wrong.' It is apparent from this report that the law invoked envisaged respect for the *res judicata*. It made provision for a 'hundred strokes' for any reckless litigant.[16]

It is to be noted that there was no higher jurisdiction to which appeal could be made against a judgement pronounced by an inferior court. It was the same tribunal or court which reviewed the cases in the light of fresh evidence, although perhaps the assessors were not the same (?).

During the reign of Ramesses II (Nineteenth Dynasty, *c*. 1290–1224 B.C.), a scribe of the treasury of Ptah at Memphis, called Mes, had likewise lodged an appeal, which in his case was allowed.[17] The military benefice given to his ancestor Neshi by the king Ahmose should have been kept as a joint property, but its transmission provoked disagreement, for out of personal interest all members of the family had soon claimed their individual share, which, notwithstanding the terms of the constitutive clause, they were allowed to have by the vizieral court under Horemheb (end of the Eighteenth Dynasty). However, at the time of these difficulties and of the division finally achieved, irregularities crept into the procedure, to the extent that the mother of Mes found herself dispossessed of the share which should have come to her – the land-registration documents

16 W. Spiegelberg, *ZÄS* lxiii (1928), 105–15; E. Seidl, *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte*, pp. 25, 38; A. Théodoridès, *RIDA* xiv (1967), 126–7.

17 A. H. Gardiner, *The Inscription of Mes: A Contribution to the Study of Egyptian Judicial Procedure*, Leipzig, 1905 (*Unt*. iv, Heft 3).

> како треба (?) везир треба да га саслуша у вези са тим; онај ко се не огради од грешке (коју је починио) након што он (везир) испита околности, биће унет у регистар прекршилаца који се чува у великом затвору, а исто ће важити и за онога ко се не огради од (почињене) грешке пред (везировим) гласником.

У случају њиховог повратништва, прво што треба учинити јесте да се њихов кривични досије пошаље везиру.

Овај исти текст надаље се бави грађанским случајевима везаним за земљишне трансакције у држави, јер је регистрација све земље потпадала под јурисдикцију везира. Због тога су се *imyt-pr* морали слати њему.

Што се тиче судског поступка, можемо навести папирус који потиче из времена владавине Тутмеса III (Осамнаеста династија, око 1490–1436. п.н.е.), а у коме је, мада је први део оштећен, сачуван закључак једног разматраног случаја у ком се одбацује жалба тужиоца. Изјава која даје основ за овакву одлуку обухвата све факторе који су узети у обзир, након чега следе правни основ за одлуку и услови правоснажности, у којима налазимо и традиционалну формулу: „А је у праву, Б није у праву.“ Из овог извештаја је јасно да закон на који се позива предвиђа поштовање за *res judicata*. Он прописује „стотину удараца“ за сваког неодговорног парничара.[16]

Треба напоменути да није било више инстанце којој би се могла уложити жалба на пресуду коју је донео неки нижи суд. Исти трибунал или суд преиспитује случајеве у светлу нових доказа, иако су можда одлучивале друге судије (?).

За време владавине Рамзеса II (Деветнаеста династија, око 1290–1224. п.н.е.), писар ризнице (бога) Птаха у Мемфису, по имену Мес, исто је тако поднео жалбу, која је у његовом случају уважена.[17] Имовина коју је краљ Ахмосе дао као награду за војну службу његовом претку Нешију требало је да буде сачувана као заједничка имовина, али је њен пренос довео до спора, јер су, заступајући личне интересе, сви чланови породице ускоро затражили свој део, који су, без обзира на услове из конститутивне клаузуле, могли да добију на основу одлуке везировог суда за владавине Хоремхеба (крај Осамнаесте династије). Међутим, у време када су наступиле ове тешкоће и када је подела коначно постигнута, дошло је до неправилности у току поступка и то до те мере да се Месова мајка нашла у ситуацији да јој

16 W. Spiegelberg, *ZÄS* lxiii (1928), 105–15; E. Seidl, *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte*, pp. 25, 38; A. Théodoridès, *RIDA* xiv (1967), 126–7.

17 A. H. Gardiner, *The Inscription of Mes: A Contribution to the Study of Egyptian Judicial Procedure*, Leipzig, 1905 (*Unt.* iv, Heft 3).

and the archives had been falsified even in the registry of the central administration!

Mes, in asserting his claims, had to begin by lodging a petition with the vizier, in which he set out the grounds for them. When this petition had been declared admissible and notified to the defendant, who in turn made known his own case, and after each had replied, the vizier opened the hearing. He directed the proceedings, beginning in all probability by making known the arguments of the two parties, questioning them, referring to the evidence, and reserving the right to require fuller information. The vizier presided over the court (there was not normally only one judge in Egypt), but was not acting simply as an arbiter; he was the defender of the pharaonic order.

There were no professional lawyers pleading instead and in place of their clients, but legal representation was known, and there must, moreover, have been specialized scribes who placed themselves at the disposal of the interested parties.

At the close of his plea, which is remarkable, Mes marshals his arguments very methodically, demanding that his rights to the property in dispute be recognized, even though his mother's name does not figure in the appropriate registers. He undertakes to prove that these have been falsified, by citing evidence in confirmation and by producing an earlier *procès verbal*. From this it may be inferred that in Egypt legal decisions were made on the basis of documentary proof, supported by witnesses' evidence.

As regards criminal justice, local councils—and likewise the workers' council of the Theban necropolis—were as competent as in civil matters, but only up to a certain point. Thus it is that a particular case examined by the workers' council is expressly stated to fall within the competence of the vizier so far as the judgement is concerned.[18]

It is important to note that when the council of the Theban necropolis sat as a tribunal its members were called *srw* (**sar*), like the highest government officials. The humblest workman[19] was at this moment and by the authority of the vizier charged with a small part of the executive power. The vizier, for his part, was the supreme representative of the king, the *sr par excellence*, and remained so, except, of course, in the event of dismissal.

But powerful law officer though he was, it occasionally happened that the vizier himself was not qualified to pronounce judgement. In the most

18 Ostr. Nash I (= Ostr. B. M. 65930) vs. 14–15 (J. Černý and A. H. Gardiner, *Hieratic Ostraca*, i, pl. xlvi, 2).

19 J. Černý, *ASAE* xxvii (1927), 183 f.; *From the Death of Ramesses III to the End of the Twenty-first Dynasty* (*CAH*$^2$, ii, Ch. XXXV), pp. 21–2.

буде одузет део који је требало да јој припадне – земљишна документа и архива фалсификовани су чак и у регистру централне управе!

Како би поткрепио своје захтеве, Мес је покренуо поступак улажући жалбу код везира у којој је изложио основ за своја права. Када је ова жалба прихваћена и када је о њој обавештен оптужени, који је поднео противтужбу, и након што је на обе одговорено, везир је отворио суђење. Он је управљао поступком, највероватније тако што је отпочео упознавањем обе стране са аргументима супротне, испитивањем, позивањем на доказе, и задржавањем права да захтева потпуније информације. Везир је председавао судом (у Египту обично није судио судија појединац), али није поступао само као арбитар; он је био бранилац фараонског поретка.

Није било професионалих адвоката који би заступали своје клијенте, али је правно заступање било познато, а мора да су, штавише, постојали специјализовани писари који су се стављали на располагање заинтересованим странкама.

У закључку своје молбе, која је изузетна, Мес износи своје аргументе врло методично, захтевајући да његова права на спорну имовину буду призната, иако се име његове мајке не јавља у одговарајућим регистрима. Он настоји да докаже да су они фалсификовани, наводећи доказе који то потврђују и позивајући се на ранији *procès verbal* (писмени докази који поткрепљују његову тврдњу – прим. прев.). Из овога се види да су се у Египту судске одлуке доносиле на основу писаних доказа, које су поткрепљивале изјаве сведока.

Што се кривичног права тиче, локална већа – а исто тако и радничка већа у тебанским некрополама – била су надлежна као и у грађанским стварима, али само до одређене границе. Тако се за неки случај који је разматрало радничко веће изричито наводи да спада у надлежност везира у погледу изрицања пресуде.[18]

Важно је напоменути да су се чланови већа тебанских некропола, када су заседали као трибунал, називали *srw* (**sar*), попут највиших државних службеника. И најскромнији радник[19] у том тренутку је по везировом овлашћењу имао мали удео у извршној власти. Везир је, са своје стране, био највиши представник краља, *sr par excellence*, а то је и остајао, изузев, наравно, у случају када би био отпуштен.

Али иако је био моћан представник закона, повремено се дешавало да ни сам везир није стручан да донесе пресуду. У најтежим случаје-

18 Ostr. Nash I (= Ostr. B. M. 65930) vs. 14–15 (J. Černý and A. H. Gardiner, *Hieratic Ostraca*, i, pl. xlvi, 2).

19 J. Černý, *ASAE* xxvii (1927), 183 f.; *From the Death of Ramesses III to the End of the Twenty-first Dynasty* (*CAH*², ii, Ch. XXXV), pp. 21–2.

serious cases, such as crimes of pillage in the royal necropolis, it appears to have been on royal indictment that the vizier instituted public proceedings. He began by appointing a commission of inquiry, which inspected the scene of the crime and reported its conclusions. The suspects, after being arrested and imprisoned, appeared before the court, which apart from the vizier was composed of high officials, who must have been endowed with judicial authority *ex officio*.

To complete the preliminary investigation, the vizier ordered a re-examination, with a visit to the scene of the crime, in which he took part. The preliminary investigation being then at an end, the conclusions were set down in writing, with the charges upheld against the guilty; while as regards the others the vizier was competent to dismiss the case. The file was sent by the court to the king, and those who had been convicted were held in prison 'until Pharaoh should decide their punishment'. Thus, after an examination of *questions of fact* under the direction of the vizier, the king,[20] doubtless with his privy council, of which the vizier might be a member, judged the case in *law* and imposed the penalty.

At the stage of the preliminary investigation, the accused had the right to defend themselves as best they could (though without the help of lawyers, as stated), by producing witnesses to exculpate them, and even on occasion by requesting additional inquiries.

It may be added that some cases were tried by extraordinary means. Thus, after the plot hatched against his person, Ramesses III (Twentieth Dynasty, *c.* 1190–1158 B.C.) appointed a special commission, instructing its members to judge the guilty severely but justly, and without referring the matter to him. In this way, the special tribunal which the king set up was delegated with a discretionary power of life and death. This is made clear by the text itself (the 'Judicial papyrus of Turin'), which indicates that it was the magistrates that had brought the case against the guilty who then inflicted their punishment. Usually in criminal cases authority for the examination of a case was distinct from authority to pass judgement.

Several papyri found in the region of the Faiyum constitute what might be called the 'Messuia dossier', from the name of the individual cited therein.[21] This Messuia, a cowherd, is frequently approached by the

20 According to Pap. Abbott (T. E. Peet, *The Great Tomb Robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty,* Oxford, 1930, pp. 37 f.) and Pap. Leopold II—Amherst (J. Capart, A. H. Gardiner, and B. van de Walle, *JEA* xxii (1936), 169 f.).

21 The extant documentation provides us with seven deeds covering the period from year 27 of Amenhotpe III to year 4 of Amenhotpe IV (first half of the fourteenth century B.C.). These are preserved in Pap. Berlin 9784 and 9785 and Pap. Gurob ii. 1 and ii. 2 (A. H. Gardiner, *ZÄS* xliii (1906), 27 f.; J. Pirenne and B. van de Walle, *Archives d'histoire du droit oriental*, i (1937), 17 f.; A. Théodoridès, *RIDA* xv (1968), 39–104).

вима, као што су разбојничка дела у краљевској некрополи, изгледа да је везир покретао јавни поступак по краљевској оптужници. Он би почињао тако што би именовао истражну комисију која је вршила увиђај на месту злочина и извештавала о својим закључцима. Осумњичени би се, након што би били ухапшени и стављени у притвор, појављивали пред судом који су, поред везира, чинили високи званичници, чије су дужности вероватно обухватале и судску надлежност *ex officio.*

Да би заокружио прелиминарну истрагу, везир би наредио поновну истрагу, уз посету месту злочина у којој би и сам учествовао. Прелиминарна истрага би тако била завршена, а закључци дати у писаној форми и оптужбе опстале против оног ко је крив; док би у погледу других везир имао надлежност да одбаци случај. Суд би овај документ упућивао краљу, а они који су осуђени били би задржани у затвору „док фараон не одлучи о њиховој казни". Тако је, након испитивања и утврђивања чињеница под руководством везира, краљ,[20] несумњиво са својим крунским саветом, чији би члан могао бити и везир, пресуђивао по закону и изрицао казну.

У фази прелиминарне истраге, оптужени су имали права да се бране најбоље што могу (мада, као што је већ речено, без помоћи адвоката), доводећи сведоке да их ослободе кривице, па чак повремено и захтевајући додатну истрагу.

Можемо додати да је у неким случајевима поступак вођен уз коришћење ванредних средстава. Тако је, након завере која је скована против њега, Рамзес III (Двадесета династија око 1190–1158. п.н.е.) именовао специјалну комисију, налажући њеним члановима да кривцима суде строго, али правично и без упућивања случаја њему. На овај начин је специјални трибунал који је успоставио краљ добио дискреционо право да одлучује о животу и смрти. Ово се објашњава у самом тексту („Судски папирус из Торина") у коме се наводи да су судије које су судиле у случају против окривљених онда и извршавале казну. У кривичним случајевима било је уобичајено да различити органи буду задужени за истрагу и за доношење пресуда.

Неколико свитака папируса пронађених у области Фајума представљају оно што би се могло назвати „Досије Месуиа (*Messuia*)" по имену човека који се у њима помиње.[21] Тај Месуиа, иначе говедар,

20 Према Pap. Abbott (T. E. Peet, *The Great Tomb Robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty,* Oxford, 1930, pp. 37 f.) и Pap. Leopold II-Amherst (J. Capart, A. H. Gardiner, and B. van de Walle, *JEA* xxii (1936), 169 f.)

21 Постојећа документација нуди нам неколико тапија које покривају период од 27. године владавине Аменхотепа III до 4. године Аменхотепа IV (прва половина четрнаестог века п. н. е.). Оне су сачуване у Pap. Berlin 9784 и 9785 и Pap. Gurob ii.1 i ii.2. (A. H. Gardiner, *ZÄS* xliii (1906), 27 f.; J. Pirenne и B. van de Walle, *Archives d'histoire du droit oriental*, i (1937), 17 f.; A. Théodoridès, *RIDA* xv (1968), 39–104).

local people, who—save for the time when the herdsman Nebmehyt offers him three arourae of land—propose to sell him 'days (of work)' of slaves. Thus the same Nebmehyt says to Messuia on another occasion: 'Hand over to me the price of the four days (of work) to be done by the (female) slave Henut.' All the agreements for 'hire of services' are executed in the form of a sale of labour, and we are provided with a clause of guarantee given under oath—since it consists of an undertaking for the future. The guarantee provides for compensation in case the work cannot be done as agreed. The papyri do not always give the contracts themselves, but copies of deeds of discharge which certify among other things that the undertakings entered into have been adhered to.

It is interesting to note that the cowherd Messuia delivers as 'payment' for the 'days (of work)' which he buys not only oxen, cows, calves, and other kinds of small cattle, but also grain, metal (silver, bronze), and fabrics or clothes, from which it would appear that he probably managed an agricultural enterprise, with an annexe devoted to weaving. But why did he not engage on a more permanent basis the menial labour upon which he relied?

It may be observed that the work of the slave Kharyt, like that of the slave Henut already mentioned, is offered to Messuia by different people. From this Gardiner deduced that slaves could easily change hands, unless one were to assume that there was a question of co-ownership. In fact, in one of the papyri of the Messuia we read: 'Have me some cattle delivered, and I will pay you what may be due by means of Maatnofret, the slave *who belongs to me*'—a formula which is repeated on the four occasions when the slave Maatnofret is mentioned. There can be no doubt that she does in fact constitute a private property.[22] Since such indication of ownership never occurs in the case of the slaves Henut and Kharyt, and since the days of work to be furnished by them are always few in number (2, 4, 6: the reading is not certain in a case of '17' days), one may be justified in asking whether these slaves did not rather belong to a town[23] or to some other community, being then placed at the disposal of the inhabitants at the rate of so many days per month or year. It would then be their right to

22 At least she is alleged to be such, for some irregularity, not explicitly stated, gave rise to the lawsuit related in Pap. Berlin 9785 (A. Théodoridès, *RIDA* xv (1968), 74 f., 99–100).

23 In this connection it may be recalled that in Pap. Berlin 10.470 (seventeenth century B.C.), the over-all interpretation of which is very difficult, a slave-girl who has more than one owner is in process of becoming the property of 'the town' of Elephantine (P. C. Smither, *JEA* xxxiv (1948), 31–4).

често је имао понуде локалних становника да му продају „(радне) дане“ робова – изузев једанпут када му је гонич крда Небмехит понудио три аруре земље. Тако је исти овај Небмехит једном другом приликом рекао Месуиу: „Дај ми цену за четири (радна) дана робиње Хенут.“ Сви уговори везани за „изнајмљивање услуга“ извршавају се у форми продаје рада и имамо клаузулу о гаранцији која се даје под заклетвом – пошто садржи неко обављање посла у будућности. Гаранција се односи на компензацију за случај да се посао не може обавити као што је договорено. Свици не садрже увек саме уговоре, него копије потврде о обављеној дужности којима се између осталог потврђује да је уговорени ангажман испоштован.

Занимљиво је приметити да гонич говеда Месуиа на име „плаћања“ за „(радне) дане“ које купује даје не само волове, краве, телад и другу, ситну стоку, него и жито, метал (сребро и бронзу) и тканине или одећу, из чега би се могло закључити да је вероватно управљао пољопривредним газдинством које је као додатну делатност имало и ткање. Али зашто он ту просту радну снагу на коју се ослањао није ангажовао на трајнијем основу?

Може се запазити да је рад роба Карита, као и већ поменуте робиње Хенут понуђен Месуиу од различитих људи. Из овога Гардинер закључује да су робови могли лако мењати власника, осим ако би се претпоставило да је у питању било сувласништво. Заправо, у једном од свитака који се односе на Мессуиа можемо прочитати: „Испоручи ми нешто стоке, а ја ћу ти платити колико треба путем Маатнофрет, робиње *која ми припада*“– формулација која се понавља на четири места где се помиње робиња Маатнофрет. Нема сумње да је она заправо представљала приватно власништво.[22] Пошто оваква индикација власништва никада није употребљена за робове Хенуту и Карит, и пошто су дани рада које они треба да обаве увек малобројни (два, четири, шест: није сигурно да ли је добро протумачено „седамнаест дана“ у једном случају), оправдано је запитати се да ли су можда ови робови припадали граду[23] или некој другој заједници и били стављани на располагање становницима на толико и толико дана месечно или годишње. Онда би ово право на радне дане робова

22 Или се барем тврди да јесте, пошто је дошло до неке несугласице, која није јасно наведена у Pap. Berlin 9785 (A. Théodoridès, *RIDA*, xv (1968), 74 f., 99–100).

23 У вези са овим можемо се подсетити да у Pap. Berlin 10.470 (седамнаести век п.н.е.), чије је тумачење у целости веома тешко, једна млада робиња која има више од једног власника постаје власништво „града“ Елефантина (P. C. Smither, *JEA* xxxiv (1948), 31–4).

days of the slaves' work that the inhabitants of the Faiyum were selling to Messuia,[24] and it was up to him to make something out of it.

Now, it is the words *hm*, 'slave', and *hrw*, 'day (of work)', that are here used to designate the corresponding rights,[25] and it is likewise evident from the testamentary dispositions known from Pap. Turin 2021 that *rdi*, to 'give' or 'surrender' a thing, is similarly employed to express the giving up of a right[26] over a particular thing, and that *irl shr*, lit. 'make a plan', is used of dispositions made by an individual and of the sanction or legality which the vizieral authority gives them. Everyday vocabulary could therefore embrace legal notions, with the result that one must beware of concluding from the apparent absence of technical terms that there were no juridical concepts.

Thus, the word *snh*, which has been noted only in the concrete sense of 'tie' or 'bind', is undoubtedly used with the legal meaning of 'obligation' in an ostracon of year 3 of Ramesses IV (Twentieth Dynasty): '(The pot of fresh fat which I am buying), I will repay you for it in barley, through the agency of this my brother whom one has the right to pursue in order to acquit (lit. "loose") *my obligation*.' In the event, the brother in question did not respect the agreement for which he was surety, and it was the buyer himself who was pursued. The reference he had made to his brother had not therefore freed him from the debt, but the brother may none the less be considered as a guarantor, and we thus touch upon one aspect of personal security in ancient Egypt[27]—not forgetting that we seem also to find indications of real securities.

In the relations of the Egyptians with foreigners, rules of law also came into being, perhaps from an early period, although the date cannot be fixed. The interested states created the basis of international law, beginning with the mutual recognition of their gods, which amounted to admitting divine sanction as a guarantee of pacts and contracts. It is in this spirit that the *entente* between the Hittites and the Egyptians was concluded in the time of Ramesses II (*c.* 1270 B.C.). The instrument of the treaty had been prepared, discussed, and exchanged through diplomatic

24 It may be noted, similarly, that workmen of the Theban necropolis, at whose service the administration placed female slaves for certain household duties, sometimes sold their colleagues 'days (of work)' to which they were entitled from the slaves, in order to make some profit (information kindly supplied by Prof. J. Černý).

25 In Ostr. Gardiner 90 a father cedes to his son 'all the *days*' of the slaves whom he himself has obtained from his mother and 'who are in the town'. For the son it must mean the right to collect whatever the work of the slaves brings in, though they themselves remain the property of the father (J. Černý and A. H. Gardiner, *Hieratic Ostraca*, i, pl. li, 2).

26 Cf. A. Théodoridès, *RIDA* xi (1964), 69, n. 75; *JEA* liv (1968), 149–54.

27 Ostr. Chicago (Or. Inst.) 12.073, 3 (J. Černý and A. H. Gardiner, *Hieratic Ostraca,* i, pl. lxxvii; A. Théodoridès, *RIDA* xv (1968), 44–55).

становници Фајума продавали Месуиу,[24] а на њему је било шта ће да уради са тим.

Овде се речи ***hm*** (роб) и ***hrw*** (радни дан) користе да означе одговарајућа права,[25] такође, из тестаменталних одредби познатих из Туринског папируса 2021, види се да ***rdi,*** израз за „дати“ или „предати“ неку ствар, може слично да се употреби да изрази уступање права[26] на одређену ствар, а да се ***iri shr***, дословно „направити план“, користи за располагање које је право појединца и за овлашћење које му даје везир. Свакодневни вокабулар могао је тако садржати правне појмове, из чега произилази да је потребан опрез при закључивању да није било правних концепата само зато што наизглед нема стручних термина.

Тако реч ***snh***, која се јавља само у конкретном смислу „везивања“ или „везе“ несумњиво има правно значење облигације у једном остракону (плочици) из треће године владавине Рамзеса IV (Двадесета династија): „(Ћуп свеже масти који купујем) платићу вам јечмом, уз посредовање мог брата кога имате право гонити да би се извршила (досл. одрешила) *моја обавеза*.“ У том случају, поменути брат није поштовао договор за који је био гарант, али купац лично био је гоњен. Помињање његовог брата не ослобађа га дуга, али се брат свеједно може сматрати гарантом, што нас доводи до једног аспекта личног осигурања у старом Египту[27]– иако не заборављамо да наизглед има индикација да су постојале и хипотеке.

У односима између Египћана и странаца такође су постојала законска правила, можда још из раног периода, иако се датум не може прецизно одредити. Заинтересоване државе креирале су основ међународног права почевши од узајамног признавања богова, што је значило признавање божанског закона као гаранције за пактове и уговоре. Управо је у овом духу савез Хетита и Египћана закључен у време Рамзеса II (око 1270. п.н.е.). Инструмент споразума био је припремљен, разматран и размењен дипломатским каналима; сачувана

24 Слично томе, може се напоменути да су радници у тебанским некрополама, којима је управа додељивала робиње за одређене послове у домаћинству, понекад продавали својим колегама „(радне)“ дане на које су имали право да би остварили профит (ову информацију је љубазно дао проф. J. Černý).

25 У Ostr. Gardiner 90, отац уступа сину „све дане“ робова које је сам добио од своје мајке и „који су у граду“. За сина ово мора да значи право да располаже радом робова, иако они остају у власништву оца (J. Černý и A. H. *Gardiner, Hieratic* Ostraca, i, pl. li, 2).

26 Cf. A. Théodoridès, *RIDA*, xi (1964), 69, n. 75; *JEA* liv (1968), 149–54.

27 Ostr. Chicago (Or. Inst.)12.073, 3 (J. Černý и A. H. Gardiner, *Hieratic Ostraca*, i, pl. lxxvii; A. Théodoridès, *RIDA* xv (1968), 44–55).

channels; the Hittite version survives, drawn up in Akkadian, and some copies of the hieroglyphic version.[28]

The fundamental clause of non-aggression which the treaty contains is strengthened by a defensive alliance, and the text provides, on the part of each of the states, for the extradition of political refugees, whether they are ordinary people or persons of high standing. It is, moreover, clearly stipulated that those extradited shall enjoy a complete amnesty: '… and likewise if a man flees from the land of the Hittites … and comes to the great King of Egypt, (he) shall seize him and have him taken back to the great chief of the Hittites. But the great chief of the Hittites shall not reproach him with his fault; his house, his wives, his children shall not be destroyed, … no accusation shall be made against him.'

The treaty constitutes an act of public law, the more so since it is concluded between the reigning sovereigns for 'the land of Egypt and the land of the Hatti', so that the 'children's children' on both sides shall for ever be 'in peace and fraternity'.

It is upon the same kind of ideas that the foundations of private international law were based. Thus, a treaty made in the fifteenth century B.C. between the King of Alasia (? Cyprus) and the King of Egypt defined the rights of succession of Alasian nationals who died in Egypt. By the application of an existing agreement to a particular case the King of Alasia indicates to Pharaoh the nationality of the deceased, and the identity and domicile of his heirs, so that these may be properly possessed of the property left by the deceased on Egyptian soil.[29]

When, in the eleventh century B.C., Wenamun, the envoy of the Theban high priest, disembarked at Dor on the Phoenician coast, he complained of having been robbed in the port to the ruler of the region. 'You are the prince of this country', he explains to him, 'and it is you who are its controller; search therefore for my money.' Benevolent, but also careful to respect the established law, the prince of Dor replies to him: 'I have no knowledge of this affair of which you tell me. If the thief who went down into your boat and robbed you of your money had been a national of my country I should have reimbursed you from my treasury, until your thief himself had been discovered. …' The prince answers Wenamun's complaint with a demurrer, but he justifies it on the basis of a rule of law obtaining in the country, and relating to dealings with foreigners.

From the period of the great imperialistic expansion under the Eighteenth Dynasty, and in times of internal strife, the kings began to advance

28 J. Pirenne, *Histoire de la civilisation de l'Égypte ancienne*, ii, Neuchâtel–Paris 1962, pp. 354–67; cf. pp. 228–43.

29 J. Pirenne, *op. cit.*, pp. 243–6.

је хетитска верзија, сачињена на акадском, а неки од примерака и у хијероглифској верзији.[28]

Основна клаузула о ненападању коју овај споразум садржи оснажена је одбрамбеним савезом, а текст предвиђа и екстрадицију политичких избеглица од стране обе државе, било да су у питању обични људи или људи на високим положајима. Штавише, јасно је прописано да ће изручена лица уживати потпуну амнестију: „...а исто тако и човек ако побегне из земље Хетита... и дође великом краљу Египта, (он) ће га заробити и изручити великом поглавару Хетита. Али велики поглавар Хетита неће га прекорити за његову погрешку; његова кућа, његове жене, његова деца неће бити уништени,... никаква оптужба неће бити подигнута против њега."

Споразум представља један акт јавног права, тим пре што је закључен између два владара, између „земље Египта и земље Хети" тако да „деца деце" на обе стране могу да заувек живе „у миру и братству".

Управо на идејама исте врсте почива међународно приватно право. Тако један споразум сачињен у XV веку п.н.е. између краља Алазије (Кипар?) и краља Египта дефинише наследна права држављана Алазије који умру у Египту. Применом постојећег споразума на одређени случај, краљ Алазије указује фараону на националност покојника и идентитет и пребивалиште његових наследника, тако да ови могу да полажу право на имовину коју је покојник оставио на египатском тлу.[29]

Када се, у XI веку п.н.е., Венамун (*Wenamun*), изасланик тебанског високог свештеника, искрцао у Дору на феничанској обали, жалио се владару ове области да је опљачкан у луци. „Ви сте владар ове земље," објашњава он, „и ви над њом имате контролу; потражите стога мој новац." Благонаклон, али такође пажљив у погледу поштовања успостављених закона, владар Дора му одговара: „Немам сазнања о ономе о чему ми говорите. Да је лопов који је сишао у ваш брод и опљачкао ваш новац био држављанин моје земље, ја бих вам надокнадио губитак из своје благајне, док ваш лопов не буде откривен..." Владар на Венамунову тужбу одговара негативно, али оправдава свој одговор законским прописима који важе у земљи, а односе се на поступање према странцима.

Од периода велике империјалистичке експанзије у време Осамнаесте династије, а у време унутрашњих сукоба, краљеви су почели да увећавају богатство војних лица дајући им поседе, те да у вели-

28 J. Pirenne, *Histoire de la civilisation de l'Égypte ancienne*, ii, Neuchâtel–Paris 1962, pp. 354–67; cf. pp. 228–43.

29 J. Pirenne, *op. cit.*, pp. 243–6.

the fortunes of military men, by granting them fiefs, and greatly to favour the priesthood, particularly that of the temple of Amun at Thebes, in order to obtain their support in dynastic disputes.

Before long, judicial procedure underwent a change to the extent that plaintiffs could appeal to the oracle for judgement in civil cases and those involving minor offences.[30] It is clear nevertheless that this practice did not impair the jurisdiction of ordinary tribunals dependent on the central authority, and that criminal cases remained the exclusive province of the vizier's court until the end of the New Kingdom.[31]

With the increase of these material advantages and privileges (immunities), the state again became weaker, and at the beginning of the Twenty-first Dynasty (1075 B.C.) a sort of theocracy was established at Thebes and throughout Upper Egypt to the advantage of the high priest of Amün, while seigneurial rule reappeared over the rest of the country (Twenty-first to Twenty-sixth Dynasties, 1075–664 B.C.).

A stela of the Twenty-second Dynasty records that a complaint relating to certain springs (in Dakhla oasis) was received and investigated by the governor of the region, who gave a ruling on the basis of land-registration documents, but that the judgement proper was pronounced by the oracle of the local god. This decided in favour of the plaintiff and against the state, at the same time, however, imposing a statute of mortmain on the properties recovered: 'Establish them for him, these springs, so that they may be established for his son's son and his heir's heir (that is to say: that they may be handed down solely by male primogeniture) and for his wife and children, without any other (of his brothers) sharing it with them.'[32] We thus witness the formation, by the wish of the priesthood and not of the owner, of a family property, entailed with the provision that it shall remain undivided, and the establishment of the right of primogeniture which involves as a consequence a reduction in the legal competence of women, at least in respect of the property so entailed.

However, the urban centres of Lower Egypt could not tolerate this state of affairs, which was further accentuated during the times when the

30 Oracular procedure is attested from the Nineteenth Dynasty. The following is an example of the Twenty-second Dynasty (*c.* 775 B.C.): 'They began to dispute again today concerning the payment for the parcels of land of the townswoman Ipip, which Paneferher, the son of Harsiesi, her employee (?), sold to Ikeni. They went before (the god) Hemen of Hefat, and Hemen said concerning the two written documents (which were placed before him): "Ikeni is right. He has handed over to Paneferher the money which reverted to the [woman Ipip], … It is (therefore) paid."' (Pap. Brooklyn 16.205: R. A. Parker, *A Saite Oracle Papyrus from Thebe*s, Providence, 1962, p. 50).

31 A. Théodoridès, *Actes de la deuxième journée des orientalistes belges*, June 1964, pp. 179–94.

32 A. H. Gardiner, *JEA* xix (1933), 19–30, pis. v–vii; J. Pirenne, *Histoire de la civilisation de l'Égypte ancienne*, iii, 1963, pp. 34–5; A. Théodoridès, *RIDA* xii (1965), 120, 126–8.

кој мери фаворизују свештенство, нарочито оно из Амуновог храма у Теби, како би обезбедили подршку у споровима између династија.

Убрзо је судски поступак доживео промену до те мере да су се тужиоци могли су се обратити пророчишту за пресуде у грађанским парницама, као и онима за лакше преступе.[30] Јасно је свакако да ова пракса није умањила надлежности обичних трибунала који су зависили од централне власти, као и да су кривични случајеви остали искључиво у домену везировог суда све до краја Новог краљевства.[31]

Са повећањем ових материјалних погодности и привилегија (имунитета), држава је опет ослабила и на почетку владавине Двадесет прве династије (1075. п.н.е.) успостављена је нека врста теократије у Теби и у читавом Горњем Египту, од које су највише користи имали високи свештеници Амуна, док се владавина властеле поново јавила у остатку земље (од Двадесет прве до Двадесет шесте династије, 1075–664. године п.н.е.).

Један стећак из времена Двадесет друге династије бележи да је жалбу везану за неке изворе (у оази Дакла) примио и истражио управитељ ове области, који је пресудио на основу докумената о регистровању земље, али да је саму пресуду донело пророчиште локалног бога. Оно је одлучило у корист тужилаца, а против државе, намећући међутим истовремено неотуђиво власништво над имовином која је повраћена: „Утврђује се да су ови извори његови тако да они могу бити власништво сина његовог сина и наследника његовог наследника (што ће рећи да они могу бити наслеђени само на основу мушке примогенитуре), а што се тиче његове жене и деце, без икаквог другог дељења са њима (његовом браћом).“[32] Овако видимо успостављање породичне имовине по жељи свештенства, а не власника, уз одредбу да ће она остати недељива, као и установљавање права примогенитуре које подразумева последично смањење правне способности жена, барем у погледу стицања имовине на овај начин.

Међутим, градски центри Доњег Египта нису могли да толеришу овакво стање ствари, које је додатно наглашено током времена када

30 Поступак пред пророчиштем бележи се од Деветнаесте династије. Следи пример из периода Двадесет друге династије (око 775. године п.н.е.): "Данас су се поново спорили око плаћања земљишних парцела грађанке Ипип, коју је Панеферхер, син Харсијесијев, њен радник (?), продао Икенију. Изашли су пред (бога) Хемена од Хефата, а Хемен им, у вези са два писана документа (која су пред њега изнета), рече: „Икени је у праву. Он је предао Панеферхеру новац који је после предат (жени Ипип), ... То је (стога) плаћено.“ (Pap. Brooklyn 16.205: R. A. Parker, *A Saite Oracle Papyrus from Thebes*, Providence, 1962, p. 50.

31 A. Théodoridès, *Actes de la deuxieme journee des orientalistes belges,* June 1964, pp. 179–94.

32 A. H. Gardiner, *JEA* xix (1933), 19–30, pls. v–vii; J. Pirenne, *Histoire de la civilisation de l'Égypte ancienne,* iii, 1963, pp. 34–5; A. Théodoridès, *RIDA* xii (1965), 120, 126–8.

country suffered invasion. After Psammetichus I had expelled the Assyrians and founded the Twenty-sixth Dynasty (664 B.C.) the Greeks came into contact with the culture of the Nile valley, and according to tradition it was in Egypt, in the towns of the delta, that they acquired the ideas of liberty and democratic equality. The fact is that the vigorous work of Bocchoris (*c.* 715–710 B.C.) and Amasis (570–526 B.C.) had had its effect, in the suppression of, among other things, imprisonment for debt and the privileges of the priests, and in the reorganization of the central administration. Egypt was then caught up in the great economic expansion of the Mediterranean world and brought into contact with Lydia and the Greek cities. Despite the occupation of the country by the Persians, the fundamentally Egyptian institutions based on the individual were revived, and tradition even attributed to Darius a new codification of the existing laws. And, when under the Ptolemies, in the second century B.C., judgement was given in Upper Egypt between conflicting interests in a succession, the procedure followed, although adapted to the new conditions, retained several elements of the old tradition. Attention has in particular been drawn to the right of the Egyptian married woman to go to law freely, without the backing of a *Kvpios*-[33] It was, however, left to the Greeks to introduce into Egypt such an idea as that of mortgage, to judge at least from the extant sources relating to real securities.

In making a close study of the institutions of ancient Egypt, one is struck by some peculiarly characteristic features.

The skilful government which the country enjoyed throughout the vicissitudes of its history guaranteed to individuals certain rights which together may legitimately be described as the Egyptian 'law' of the period, a law embodied in statutes and protected by courts. The law is independent in the sense that it is not smothered by a host of primitive or religious notions. On the contrary, it is religious life which, in spite of the pomp and circumstance it preserved and even intensified, expresses itself in legal terms—the setting up of foundations, contracts providing for religious observations, donation, etc. Indeed, the entire day-to-day business of existence in the Nile valley is regulated by law.

But this law being a living thing, like the institutions it upheld, did not remain identically the same over the centuries. Human aspirations conditioned by new circumstances caused it to change, and it evolved between the pole of equality and liberty and that of inequality, the latter being determined above all by the system of land tenure. Egypt passed through three such evolutionary 'cycles', as Pirenne has called them, but even in the periods when individualism waned, when family groupings were restored

33 H. Thompson, *A Family Archive front Siut*, Oxford, 1934, Text, p. xvi.

је земља била изложена инвазији. Након што је Псаметих I отерао Асирце и основао Двадесет шесту династију (664. године п.н.е.) Грци су дошли у контакт са културом у долини Нила, и, према традицији, управо су у Египту, у градовима делте (Нила), усвојили идеје о слободи и демократској равноправности. Чињеница је да је марљиви рад Бокхоруса (око 715–710. п.н.е.) и Амазиса (570–526. п.н.е.) постигао ефекте у сузбијању, између осталог, дужничког притвора и привилегија свештеника, као и у реорганизацији централне администрације. Египат је тада захватила велика економска експанзија медитеранског света и дошло је до контакта са Лидијом и грчким градовима. Упркос окупацији земље од стране Персијанаца, фундаментално египатске институтције које су почивале на појединцу, поново су оживеле, а традиција је Дарију чак приписала и нову кодификацију постојећих закона. А када је у време Птоломида, у другом веку п.н.е., једна пресуда донета у Горњем Египту у случају супротстављених интереса везаних за наследство, процедура по којој је поступано, иако је прилагођена новим условима, задржала је неколико елемената старе традиције. Посебно се скреће пажња на право удатих Египћанки да се слободно обрате закону, без подршке *κύριος*.[33] Остављено је, међутим, Грцима да уведу у Египат идеју као што је хипотека, барем ако је судити по изворима везаним за непокретну имовину.

Испитујући подробније институције древног Египта, изненађени смо неким нарочито особеним цртама.

Вешта управа коју је земља имала током свих успона и падова у својој историји гарантовала је појединцима одређена права која се заједно могу легитимно описати као египатско „право“ тога доба, које је садржано у писаним законима и које су штитили судови. Право је независно у смислу да га није гушило мноштво примитивних или верских представа. Управо супротно, верски живот се, упркос помпи и околностима које је сачувао и чак интензивирао, изражавао у правним терминима – оснивању задужбина, уговорима који обезбеђују верске обреде, донације, итд. Заправо је комплетан свакодневни живот у долини Нила био регулисан правом.

Али како је право жива ствар, као и институције које се њиме штите, оно није остало истоветно током векова. Људске тежње условљене новим околностима довеле су до промена, и оно је еволуирало крећући се између полова једнакости и слободе с једне, и неједнакости с друге стране, с тим што је ову потоњу пре свега условио систем поседовања земље. Египат је прошао кроз три таква еволуциона „циклуса“, како их је назвао Пирен, али чак и у оним периодима када је индивидуализам слабио, када су породичне скупине обнављане, са

33 H. Thompson, *A Familiy Archive from Siut*, Oxford, 1934, Text, p. xvi.

with several members sometimes associated in the same cult, the country never witnessed the reappearance of a 'gentilic' regime.

In short, what is striking is the modernity of this law. It gives Egyptian civilization, though remote in time, a structure close to that with which we are familiar. The sources do not in any sense confront us with a mentality *sui generis*, with concepts and reactions alien to our own.

The Nile valley has given us no code, nor any copious theoretical treatises, but the application of law is coherent, despite peculiar features of procedure—the important point being that there was a procedure, with laws to organize it.[34] We do not know how the Egyptians defined their various legal categories, but they seem to proceed as though they had defined them as we do: a property transfer on death, or inheritance, is clearly distinguished from a property transfer between living persons, either in consideration of payment or as a gift, in particular by the fact that the property does not change hands at the same juncture. A husband or wife is not an heir, but can be made a legatee, thanks to the freedom to make a will, under the terms of which the person making the settlement modifies the legal destination of the property. This freedom to make a will gave rise to new social and legal circumstances, which led to the creation of new law, until such time as it evolved further.

The history of ancient Egypt does not present an example of the 'secularization' of law. On the contrary—and this is what is miraculous—It attained from the outset, during the Old Kingdom, a high level of institutional and juridical development, which was subsequently distorted by the intrusion of religious practices. Not only did Egypt not surpass this level in the later phases of her development, she may even perhaps have failed to reach it again, despite the efforts of her rulers and thinkers.

Finally, it may be added that the processes of public law and all decisions of a political nature were hedged about by an impressive formalism and surrounded with a whole ritual of solemn words and gestures, but that the processes of private life were without these and rested essentially upon the consent of the parties. There could, indeed, be nothing more simple yet effective than an Egyptian will conceived as a declaration of a last intent.

ARISTIDE THÉODORIDÈS

Paper received: 27.5.2020.
Accepted for publication: 1.8.2020.

34 Cf. A. Théodoridès, *RIDA* xiv (1967), 107–52, instancing laws whose existence is known or can be inferred from extant deeds of practice.

по неколико чланова повезаних у исти култ, земља никада није доживела повратак „племенског" режима.

Укратко, оно што је упадљиво, јесте савременост овог права. Оно египатској цивилизацији, иако временски удаљеној, даје структуру блиску оној коју ми познајемо. Извори нас ни у ком погледу не суочавају са неким менталитетом *sui generis*, са концептима и реакцијама које су нам стране.

Долина Нила није нам дала нити један кодекс, нити обиље теоријских трактата, али је примена права кохерентна, упркос особеним цртама поступка – важно је да је постојао поступак, који су уређивали закони.[34] Не знамо како су Египћани дефинисали различите правне категорије, али изгледа да су поступали као да су их дефинисали на исти начин као и ми: пренос имовине након смрти, или наследство, јасно се разликује од преноса имовине међу живима, било да се ради о плаћању или поклону, нарочито због чињенице да имовина не мења власника у истом тренутку. Муж или жена нису наследници, али могу бити легатари, захваљујући слободи да се сачини тестамент, са условима под којима оставилац модификује правну судбину имовине. Ова слобода да се сачини тестамент довешће до нових друштвених и правних околности, које су довеле до стварања новог права, које ће и даље еволуирати.

Историја старог Египта не представља пример „секуларизације" права. Управо супротно – и то је оно што је чудесно – држава од самог почетка, за време Старог краљевства, постиже висок ниво институционалног и правног развитка, који је касније извитоперен упливом верске праксе. Не само да Египат није превазишао овај ниво у каснијим фазама свог развоја, него га можда није поново ни достигао, упркос настојањима својих владара и мислилаца.

Напокон, може се додати да су поступци јавног права и све одлуке политичке природе били обележени импресивним формализмом и праћени читавим ритуалом свечаних речи и гестова, али су поступци везани за приватни живот били лишени тога и почивали су суштински на сагласности страна. Заиста, не би се могло наћи ништа једноставније, а опет делотворније од египатског тестамента конципираног као изјава последње воље (намере).

АРИСТИД ТЕОДОРИДЕС

Рад приспео: 27.5.2020.
Прихваћен за објављивање: 1.8.2020.

34 Cf, A. Théodoridès, *RIDA* xiv (1967), 107–52, примери закона за чије се постојање зна или о којима се могу извести закључци из постојећих докумената из праксе.

# BIBLIOGRAPHY

For a complete bibliography see J. Pirenne and A. Théodoridès, *Droit égyptien (Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'éthnologie juridique, AJi)*, Bruxelles, 1966.

G. Cardascia, 'Chronique des droits de l'antiquité: Égypte pharaonique *Revue historique de droit français et étranger*, 1963, 496–504; 1964, 504–6; 1965, 507–12;1966, 503–7;1967, 521–8.

C. Chehata, 'La notion de contrat dans l'ancien droit égyptien', *Studi Arangio-Ruiz*, iii, Naples, 1952, pp. 493–500; 'Le testament dans l'Égypte pharaonique', *Rev. hist. de droit fr. etétr*., 1954, 1–22.

H. Goedicke, *Königliche Dokumente aus dem alten Reich,* Wiesbaden, 1967.

I. Harari, *Contribution à l'étude de la procédure judiciaire dans l'ancien empire égyptien*, Le Caire, 1950.

M. Malinine, 'Un jugement rendu à Thèbes sous la xxv$^{e}$ dynastie', *Revue d'égyptologie*, vi (1951), 157–78. *Choix de textes juridiques en hiératique* '*anormal*' *et en démotique,* **i**, Paris, 1953.

M. Malinine and J. Pirenne, 'Documents juridiques égyptiens', *Archives d'histoire du droit oriental*, v (1950–1), 11–91.

A. Moret and L. Boulard, 'Donations et fondations en droit égyptien', *Recueil de Travaux*, xxix (1907), 57–95.

P. W. Pestman, *Marriage and matrimonial property in ancient Egypt,* Leiden, 1961.

J. Pirenne, *Histoire des institutions et du droit privé de l'ancienne Égypte*, *vols., Bruxelles, 1932–5; 'L'administration civile et l'organisation judiciaire en Égypte sous la V$^{e}$ dynastie',* Annuaire de l'institut oriental de l'université de Bruxelles, *iii (1935), 363–86; 'Introduction à l'histoire du droit égyptien: les trois cycles de l'histoire juridique et sociale de l'ancienne Égypte',* Archives d'hist. du droit oriental, *ii (1938), 11–62; 'La preuve dans la civilisation de l'Égypte antique', in* Recueils de la Société Jean Bodin, xvi: La Preuve, Bruxelles, 1965, pp. 9–42.

_________ and M. Stracmans, 'Le testament à l'époque de l'ancien empire égyptien', *RIDA* i (1954), 49~72.

_________ and B. van de Walle, 'Documents juridiques égyptiens: vente et louage de services', *Archives d'hist. du droit oriental,* i (1937), 3–86.

E. Seidl, *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des neuen Reiches*, 2$^{nd}$ ed., Glückstadt, 1951; *Aegyptische Rechtsgeschichte der Saiten– und Perser zeit*, 2$^{nd}$ ed., Glückstadt, 1968; *Ptolemäische Rechtsgeschichte*, 2$^{nd}$ ed., Glückstadt, 1962; 'Altägyptisches Recht', in B. Spuler (ed.), *Handbuch der Orientalistik*, Abt. I, Erg. iii, *Orientalisches Recht*, Leiden, 1964, pp. 1–48; 'Juristische Papyruskunde', regulär re– views in *Studia et Documenta Historiae et Juris,* Rome.

W. Spiegelberg, *Studien und Materialien zum Rechtswesen des Pharaonenreiches der Dynastien XVIII–XXI*, Hanover, 1892.